İLAHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ 10:1 (2005), SS.1–36.

KUR'ÂN IŞIĞINDA DÜŞÜNCE, İNANÇ VE İFADE HÜRRİYETİ

-Freedom Of Thought, Belief And Expression In The Light Of The Qur'an-

Doç. Dr. Abdulbaki Güneş
Yüzüncü Y.Ü., İlâhiyat Fakültesi
abdulbakigunes@yahoo.com

Abstract: *According to the Qur'an no one has the right to oppress or interfere wıth anyone's faith or beliefs. Human beings are completely free to believe or not to believe anything they choose whether they practice or not what they believe in. In Islam there is no place for oppression or suppression of any kind whatever the conditions. Freedom is of vital importance in Islam; without it neither a healthy development of one's abilities is possible nor can one be held responsible for his/her actions. It plays a key role in every aspect of the Islamic way of life. Belief and faith in Islam are not just a passive submission but a process of searching and inquiring. Islam invites all adherents and non-Muslims to think and reason on even basic principles of the religion. Islam has banned all sorts of belittling. No one can be blamed or mocked because of his/her beliefs, way of life or worldview. No one is entitled to force someone to change his/her likes or dislikes. The Qur'an advises all Muslims including non-Muslims to respect each other, to act honestly, to treat people equally and create a peaceful environment. No Muslim is allowed to do any injustice to anyone be it a believer or not. A Muslim has the right of defending his faith and beliefs while respecting other's freedom of doing the same thing. In that respect there is no discrimination between a Muslim and non-Muslim. According to Islam the right of believing is basically a human right; one can reveal, without any restraint, his/her belief. Freedom in Islam is almost unrestricted as long as the right and freedom of other individuals is not vıolated. And this places Islam in a unique position among other religions.*

Key Words*:* *freedom, belief, free thought, human right, tolerance, reason, volition, imitation, force.*

GİRİŞ

İnsanı diğer varlıklardan farklı, etkin, ve üstün kılan en önemli özellik, düşünme yeteneğine sahip olmasıdır. İnsan, kendisini diğer varlıklara üstün kılan erdemini büyük ölçüde düşünme özelliğine borçludur. Çünkü düşünmek ve düşünme üretmek insanın özünü oluşturan, insanı insan kılan bir faaliyettir. Düşünme faaliyeti ya da düşünme üretimi ise, ancak fikir hürriyetinin veya düşünce özgürlüğünün sağlanması ile gerçekleşebilir. Bu bağlamda, hem ahlâkî ve hem de bilimsel alanda ancak özgürlüğün gölgesinde gelişebileceği gerçeğinden hareketle, insanın maddî ve manevî alanda en değerli şeyin özgürlük olduğundan şüphe duyulmamış, insan, özgür olduğu oranda

gerçek insan[1] kabul edilmiştir. Düşünme ve bunun ifâde edilmesi demek olan fikir hürriyeti, yaşama hakkı ile birlikte, tüm temel hak ve hürriyetlerin "olmazsa olmaz" nitelikte en esaslı bir unsuru ve ön-şartı olarak kabul edilmiştir. Çünkü insanlığın bireysel ve kollektif gelişiminin temel dinamiğini fikir hürriyeti oluşturmaktadır. İnsanlığın kat etmiş olduğu, gerek her türlü bilimsel ve teknolojik gelişimi ve gerekse de manevî/ruhî alandaki olgunlaşması, fikir hürriyetinin mevcudiyetine bağlı kabul edilmiştir.[2]

İnsanı özgürleştirmeyi hedefleyen Kur'ân'ın ağırlıklı olarak önem verdiği konulardan biri de, hiç şüphesiz, *hürriyet* olgusudur. Çünkü hürriyet olmadan insanın hem ruh yüceliğine, hem de ahlâkî bir olgunluğa erişebilmesi mümkün değildir. Yine fikrî serbestlik olmadan da insanın ihlâs ve takvâdan uzaklaşacağı, yapmacık tavırlı, iki yüzlü ve riyâkâr olacağı, baskı ve zorlama ile yapılan ibâdetlerin de doğal olarak ruhsuz ve ihlâssız olacağı muhakkaktır.

Batılılar hürriyet düşüncesinin Fransız ihtilaliyle başlatırlar.[3] Oysa gerçekte bu düşünce Fransız ihtilali ile değil, ilk peygamber Hz. Âdem (a.s.) ile başlamış ve peygamberlik halkasının sonuncusu Hz. Muhammed (s.a.s.)'e inen Kur'ân'la kemâle ermiştir. Batılıların, başta fikir hürriyeti olmak üzere hayatın hemen bütün alanlarındaki özgürlük düşüncelerini İslâm'a borçlu olduklarını söyleyebiliriz.[4]

Bu makalede *inanç, düşünce* ve *ifâde hürriyet*inin teorik bir çerçevesi çizilmeye çalışılacak, *hürriyet* olgusu İslâm açısından ele alınacak, bu bağlamda konunun pratik yönüne de işaret edilecektir. Ayrıca İslâm'ın düşünce, inanç, fikir ve kişinin inandığı şekilde yaşama hürriyeti anlayışında zorlamalara ve baskılara yer olup olmadığı, bu bağlamda ferdin özgürlük alanını sınırlayıp sınırlamadığı, özgürlük sınırının nerede başlayıp nerede bittiği, İslâm'da müslüman olmayanlara da fikir, düşünce ve inandıkları gibi yaşama

1 Steiner bu hususta, "Biz hür olduğumuz ölçüde gerçek insan oluruz" der (Necati Öner, *İnsan Hürriyeti*, Selçuk Yay., İstanbul, 1982, 138.

2 Adnan Küçük, *İfâde Hürriyetinin, Unsurlar*, Ankara, 2003, 2-3

3 Udeh, Abdulkadir, *et-Teşri'u'l-Cinâiyyi'l-İslâmî*, Beyrut, trs., I, 36; el-Kardavî, Yusuf, *Melamihu'l-Mücteme'i'l-Müslim*, Kahire, 1993, 118.

4 Bu gerçeği insaflı bazı Batılı bilim adamları da kabul etmektedirler. Bkz. Stewart, Desmond, *İslâm Kültür ve Medeniyeti*, çev. Müjdat Kayayerli - Murat Özyiğit, Esra Yay., Konya, 1994, 207-211 vd.; Ülken, Hilmi Ziya, "*İslâm Felsefe ve İtikadının Garba Tesiri*", *Ankara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı X, Ankara, 1962, 3; Garaudy, Roger, "*İslâm ve İlim*", *İslâm ve Bilim*, Seha Neşriyat, İstanbul, 1993, 52-53; Fahri, Macit, *İslâm Felsefesi Tarihi*, çev. Kasım Turhan, İklim Yay., İstanbul, 1992, ikinci baskı, 310.

serbestisinin verilip verilmediği gibi hususlar tartışılacaktır. Bu çalışmada temel referansımız Kur'ân âyetleri olacaktır. Yanı sıra, konuyla ilgili hadis, tarihî veriler ve diğer kaynaklara da başvurulacaktır.

1- DÜŞÜNCE HÜRRİYETİ

Düşünme, insanı diğer varlıklardan ayıran ve onu "eşref-i mahlukât" yapan en önemli özelliktir. Bu önemine binaen düşünce özgürlüğünün, insanın önde gelen temel haklarından birisi olduğu evrensel bir gerçeklik olarak kabul görmüştür. Akıl da bu gerçeği onaylamıştır. Zira insanın özgürce yaşama hakkına sahip olduğu gerçeğinden kalkılarak, aynı şekilde onun özgürce düşünme hakkına da sahip olmasının gerektiği sonucunun çıkarsanması aklen bir zorunluluktur.

Düşünce, *beyin* diye ifâde ettiğimiz *algılama gücünü* hayatın hemen her alanında yoğunlaştırarak çalıştırmak, eş deyişle kafa yormak demektir. Düşünme yetisi, Yüce Allah'ın insanoğluna bahşettiği üstün nitelikli ve kapasitesi çok geniş olan bir güçtür. Bu yetiden yararlanmak her şeyden önce onu köreltecek engelleri aşmak ve onun gereği gibi kullanmakla mümkün olur. İşlevsellikten uzak, çalıştırılmayan veya çalıştırılmasına engel olunan akıldan da yararlanmak ve düşünce üretmek mümkün olmaz. *Düşünmek* demek, her şeyi olduğu gibi kabul etmeyip incelemek, araştırmak ve muhakeme etmek demektir. Muhâkeme eden kişi, algıladığı bir düşünceyi, bir bilgiyi ya kabul eder, ya da reddeder. Düşünürken taassuptan, önyargıdan arınmak ve "fıtrî akıl"[5] ile olaya yaklaşmak gerekir. Peşin yargılar düşüncenin önüne konulmuş büyük engellerdir.

Kur'ân'da Düşünmeye Verilen Önem

Kur'ân'ın sunduğu hakikatleri ve getirdiği prensipleri anlamak, ancak fikir ve düşünce hürriyetinin olduğu bir ortamda gerçekleşebilir. İnsanın fıtrî yapısına hitap eden Kur'ân, bir şeye inanması için insanı zorlamaz ve ona dayatmada bulunmaz. Öncelikle kişiyi dünya ve ahirette mutlu edecek birtakım olgular arz eder; daha sonra bunların üzerinde düşünüp öylece karar vermesini ister.

Kur'ân, insanları bir olan Allah'a, Peygamber'e, gönderdiği Kitab'a inanmaya, İslâm dinini kabul etmeye çağırırken, her şeyden önce onların akıllarına hitap eder.[6] İnsanın düşünmesini ve aklının uyanmasını sağlaya-

---

[5] Yavuz, Yunus Vehbi, *İslâm'da Düşünce ve İnanç Özgürlüğü*, İstanbul, trs., 36.

[6] Bu konu, "*Kur'ân'da İşlevsel Akla Verilen Değer* (Ahenk Yay, Van, 2003)" adlı çalışmamızda da ele alınmıştır. Bkz. s. 60 vd.

bilmesi, Yüce Yaratıcı'yı tanıyıp inanması ve hak ile batılı birbirinden ayırabilmesi için onu göklerin, yerin ve ikisi arasındaki varlıklar ve kendi yaratılışı konusunda düşünmeye çağırır.[7] Kur'ân, insanlardan âfak ve enfüsteki âyetleri düşünüp tefekkür etmesini istediği gibi, okunan âyetleri de düşünmelerini ve böylece gerçeği bulmalarını istemektedir.[8]

Bütün bunlar, düşünmenin, insanın yerine getirmesi gereken dinî bir görev olduğuna işaret etmektedir. Çünkü insanın kesin kanaat getireceği aklî bir delili olmadan imânı geçersizdir.[9] İnançların körü körüne miras olarak alınması, ancak düşünme yetisini yitiren insanların işidir.

İslâmî perspektifte fizikî boyutuyla insan olarak yaratılmış olmaktan ziyâde *düşünen, akleden* bir varlık olarak yaratılmış olmak bir ayrıcalık sayılmıştır. Kur'an'da insanı Yaratıcı'sının teklifine muhatap kılan, O'nun emânetini yüklenerek mükellef olmasının yegane nedeni olan akıl, yani düşünme yetisi çok fazla kullanılmamaktadır. Yeryüzünde yaşayan insanların çoğu akıllarını kullanmadan, genellikle eşya ve olaylar hakkında düşünmeden veya fikir yürütmeden yaşamaktadırlar; dolayısıyla da onların çoğu imân etmezler.[10] İşte Yüce Rabb'imiz bu tür insanları akıllarını kullanmayıp işlevsiz hâle getirdikleri, başkalarını körü körüne taklit ettikleri, hurâfe ve kuruntulara inandıkları için kınamakta ve bu tür insanların duruşu ile hayvanların konumu arasında bir fark olmadığını belirtmektedir. Çünkü bu insanlar, düşünce yetilerini kullanmadan başkalarına uymakta, yaptıkları, söyledikleri ve işittikleri şeyler konusunda akıllarını çalıştırmamaktadırlar. Ayrıca akıl, Yüce Allah'ın onunla insanı diğer varlıklardan ayırdığı ve üstün kıldığı yegane niteliktir. İnsan aklını dumura uğratarak işlevsiz hâle getirince ve onun yol göstericiliğinden uzaklaşınca elbette hayvanlarla aynı seviyeye iner. Belki onlardan da daha aşağı bir konuma düşer.[11]

Esâsen yeryüzünün ve göklerin insanoğluna musahhar kılınmasının temel sebebi onun akıl, düşünme ve bilgi edinme kabiliyetine sahip olmasıdır. Bilginin temeli düşünme, düşünmenin temeli de akıldır.[12] İnsandaki akıl ve düşünce niteliğini bir kenara koyduğumuzda artık onun hayvandan farkı

---

7 Bkz. Bakara (2), 164; Yûnus (10), 101; Nahl (16), 12; Mü'minûn (23), 80; Câsiye (45), 5; Rûm (30), 8; Târık (86), 5-7; Ğâşiye (88), 17-20.

8 Bkz. İsra (17), 41; Sâd (38), 29.

9 Bkz. el-Beyâzî, Kemalüddin Ahmed, *İşârâtü'l-Meram*, Kahire, 1949, 76; Yavuz, *İslâm'da Düşünce ve İnanç Özgürlüğü*, 34.

10 Bkz. Hûd (11), 17; Yusuf (12), 103; Ra'd (13), 1; Ğafir (40), 59.

11 A'raf (7), 179.

12 Yavuz, *İslâm'da Düşünce ve İnanç Özgürlüğü*, 29.

kalmadığı gibi, çok tehlikeli bir yaratık durumuna da düşebilir. Çünkü şuursuzca ve düşünmeden hareket eden bir insan, bir memleketi hatta dünyayı bile felâkete sürükleyebilir.

Kur'ân'da akletmeyi, tefekkürü, düşünmeyi ve bilgi edinmeyi emir ve teşvik eden, düşünüp tefekkür etmeyenleri ise yeren çok sayıda âyet vardır. Kur'ân'ın pek çok yerinde bazı gerçekler sunulduktan ve birtakım gerçeklere dikkat çekildikten sonra, "*Hâlâ aklınızı çalıştırmayacak mısınız?*",[13] "*Elbette düşünen bir topluluk için (Allah'ın varlığına ve birliğine) deliller vardır*",[14] "*Onlar akletmezler*",[15] "*Onların çoğu akletmezler* ",[16] "*Allah katında canlıların en kötüsü, düşünmeyen sağırlar ve dilsizlerdir.*",[17] "*Olur ki akledersiniz*",[18] "*Eğer aklınızı çalıştırırsanız*",[19] "*Aklınızı kullanmıyor muydunuz?*",[20] "*Ve dediler ki: Eğer söz dinleseydik yahut aklımızı çalıştırsaydık, şu çılgın ateşin halkı arasında bulunmazdık.*"[21] gibi ifâdelerle insanların akıllarını kullanmaya çağrılmaları, tefekkür ve düşünmeye dâvet edilmeleri, akıllarını kullanmayıp donduranların yerilmesi, ayrıca aklın işlevlerinden olan *tefekkür,*[22] *tedebbür,*[23] *tezekkür,*[24] *tabassur,*[25] *itibar,*[26] *nazar,*[27] *tefakkuh*[28] gibi kavramlara da çok miktarda yer verilmesi, Kur'ân'ın aklı kullanmaya, düşünmeye ve kişinin düşündüğünü ifâde etmeye ne kadar önem verdiğinin açık delilidir.

Kur'ân, insanları düşünmeye ve anlamaya çağırırken, körü körüne inanmayı da kötü görmüştür. Çünkü kör inanç insanı başarıya ulaştırmaz. Cehâlete dayanan bir imân verimli olamaz ve cahil bir kişinin herhangi bir

---

13 Bakara (2), 44.
14 Ra'd (14), 4.
15 Bakara (2), 171.
16 Mâide (5), 103.
17 Enfâl (8), 22.
18 Bakara (2), 73.
19 Al-i İmran (3), 118.
20 Yâsin (36), 62.
21 Mülk (67), 10.
22 Bakara (2), 266; Rûm (30), 8.
23 Nisâ (4), 82.
24 Câsiye (45), 23.
25 Zariyat (51), 20-21.
26 Yûsuf (12), 111.
27 A'raf (7), 185.
28 Nisâ (4), 78.

hususta mükemmel bir iş başarması da beklenemez. Cehâletle elde edilen bir inanç uzun ömürlü ve etkili olamayacağı gibi, hiç kimseye yararı da olmaz. Bilgisizce inanan bir insan ne kendi ruhunu, ne de başkasının kalbini ve hayatını aydınlatabilir. Bu yüzden İslâm, körü körüne bir inancı hoş görmez.[29] Kur'ân, düşünmeyi reddedip körü körüne atalarının yoluna uyanları, evham ve hurâfelere inanmayı, eski âdet ve ananeleri akıl ve mantık ölçülerine vurmadan kabul etmeyi şiddetle kınamaktadır:

"*Onlara, Allah'ın indirdiğine ve Resul'e gelin dendiğinde şöyle derler: 'Atalarımızı üzerinde bulduğumuz şey bize yeter.' Peki, ataları hiçbir şey bilmiyor, doğru yolu bulamıyor idiyseler de mi?*"[30]

Âyette sözü edilen kişiler iki açıdan yerilmektedirler: [31]

a) Akıl ve ilim ışığında ilerleme yerine, atalarından devraldıkları mirasa sıkı sıkıya bağlanmaları ve onunla yetinmeleri. Bu, akıl ve irâde sahibi bir canlının yapmaması gereken bir davranıştır. Çünkü canlılık değişme, ilerleme ve büyüme gerektirdiği gibi, akıl da daha fazla bilgi ve yenileme ister.

b) Bu tip insanlar, atalarına körü körüne tabi olmakla; akıl, vahiy ve ilim ışığını göz ardı ederek hak-batıl, hayır-şer, güzel-çirkin arasını ayırdetme özelliğini yitirirler. Nitekim Müşrikler Allah'ın evi Kabe'yi, aralarında kadın ve çocuklar da olduğu halde çıplak olarak tavaf etmekte[32] bir beis görmemişlerdir.

Taklit hastalığına yakalananlar, ilim yolunu kendilerine kapatmışlar ve akıllarını işlevsiz hâle getirmişlerdir. Akletmemek ve bilgisizlikle nitelenen atalarını taklit etmekle onlardan da daha aşağı bir hâle düşmüşlerdir. İslâm, kişinin aklını ipotek altına alacak, onu bağımsız olarak düşünmekten alıkoyacak din adamları dahil hiç bir güç ve otoriteye boyun eğilmesine razı olmaz. İşte Yüce Allah, akıllarını bir tarafa atıp haham ve rahiplerin otoritesine boyun eğen, akıl süzgecinden geçirmeden helâl dediklerini helâl, haram dediklerini de haram kabul etmek sûretiyle onları Rab edinenleri kınamakta-

---

[29] Afzalurrahman, *Siret Ansiklopedisi*, İnkılâb Yay., 1996, ikinci baskı, I, 206.

[30] Mâide (5), 104.

[31] Rıza, Muhammed Reşid, *Muhammedî Vahiy*, çev. Salih Özer, Fecr, Yay., Ankara, 1991,255-256.

[32] Bkz. et-Taberî, Ebu Cafer Muhammed b. Cerir, *Cami'u'l-Beyân fi Te'vili'l-Kur'ân*, Daru'l-Fikr, Beyrut, 1405, VIII, 154.

dır.[33] Kur'ân âyetleri açık bir şekilde aklı bir tarafa bırakıp başkasını taklit etmenin inkarcıların işi olduğunu söylemektedir.[34] Bu âyetler, ataları inandığından dolayı değil, bilinçli bir şekilde dini algılayıp inanmadıkça kişinin mü'min olamayacağına delâlet eder. Bunun için bazı İslâm âlimleri, "Ümmet, akaid konusunda taklidin batıl olduğu konusunda icma etmiştir"[35] demektedirler.

Yüce Allah, aklını kullananları ve düşünenleri değil, aksine aklını kullanmayanları ve nefsî arzulara uyanları yermektedir. Halk arasında akıl ile hevâ birbiriyle karıştırılmaktadır. Oysa akla dayalı istinbat ve re'y yolu, nefsin hevâ ve heveslerine uymak değildir.[36] Bazen insanlar, "akılları doğrultusunda gitmek"le itham edilerek, kimseyi dinlemedikleri, dik başlı oldukları kastedilerek eleştirilmektedir. Oysa Yüce Allah, aklına değil hevâsına uyanları yermektedir. Şu halde halkın, eleştirmek amacıyla, "Falan kişi, kimseyi dinlemiyor, aklına uymuş gidiyor" diye kullandıkları ifâdenin, yerini bulabilmesi için "akıl" yerine "hevâ" kelimesini kullanmak gerekir. Çünkü "Kur'ân'ın muhatabı akıldır. İslâm'ı, yaşanan hayattan uzaklaştırmanın en kısa yolu da aklı mahkûm etmek olsa gerektir. Çünkü muhatap ortadan kalkarsa mesajın da bir anlamı kalmayacaktır."[37]

Eski düşünceleri, örf ve âdetleri körü körüne taklit etmek, düşüncenin donmasına sebeptir ve bu tutum yeni fikir ve icatların önündeki en önemli engellerden biridir. İnsan, öteden beri alışageldiği düşüncelere yakınlık hisetmektedir. İnsanın eski düşüncelerini terk edip yenilerini edinme konusunda büyük gayretler göstermesi gerekir. Çünkü hak ile batılın birbirinden ayrılması tarafsız bir analizi, tefekkür ve araştırmayı gerektirir. Bu ise herkesin üstesinden geleceği bir şey değildir. Kur'ân, tarih boyunca taklit ve eski

---

33 Tevbe (9), 31; Yûnus (10), 78; Hûd (11), 62, 87, 109; İbrahim (14), 10; Enbiyâ (21), 53; Şuara (26), 74.

34 Yûnus (10), 78.

35 el-Kurtubî, Ebu Abdillah Muhammed b. Ahmed el-Ensarî, *el-Câmi" li Ahkâmi'l-Kur'ân*, thk. Ahmed Abdulalim, Daru'ş-Şa'b, Kahire, 1372, ikinci baskı, II, 212.

36 Erdoğan, Mehmet, *Akıl - Vahiy Dengesi Açısından Sünnet*, Marmara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Yay., İstanbul, 1995, 40.

37 Akbulut, Ahmet, *Sahabe Devri Siyasî Hadiselerinin Kelamî Problemlere Etkileri*, Birleşik Yay., İstanbul, 1992, 137; Güneş, Abdulbaki, *Aklî Tefsir Hareketi- Mutezile ve Menar Ekolü-*, Ahenk Yay, Van, 2003, 38. Ayrıca bkz. Kocabaş, Şakir, *İslâm'da Bilginin Temelleri*, İz Yay., İstanbul, 1997, 124.

düşünce boyunduruğundan kurtulmayıp, peygamberlerin aydınlık mesajlarını reddeden birçok toplumların varlığından söz etmektedir.[38]

Kur'ân, ataların körü körüne taklit edilmesini tenkit ettiği gibi, insan düşüncesini donduran kuruntu ve hurâfelerin peşine düşmeyi de akılsızlık olarak nitelendirmektedir:

"*Allah, bahire, saibe, vasile ve ham diye bir şey yapmamıştır. Fakat inkâr edenler, Allah'a yalan uyduruyorlar ve çokları da akıl erdiremiyorlar.*"[39]

Âyette, müşriklerin hiçbir asla dayanmayan, değişik isimler altında tanrılarına sundukları adak uygulamalarını yermektedir. Müşrikler birtakım isimler verip putlarına adadıkları hayvanların etlerini yemez veya başka şekillerde onlardan yararlanmazlardı. Âyette sözü edilen *bahira*, *saibe*, *vasile* ve *hâm* cahiliye Arabının kuruntu ve hayal mahsûlü olup, tanrıları için ortaya saldıkları hayvan çeşitleridir.[40] Putları adına yaptıkları bu tür âyinlerin hikmetini bilmeden, kendi irâde ve akıllarını dondurarak atalarından kalma batıl inançların ardına düşmekteydiler.

Kur'ân, insan aklını özgürlüğüne kavuşturmuş, onu çokluktan tekliğe, kula kulluktan, tanrı ve tanrıçaların sevgisinden evrenin yaratıcısı Yüce Allah'ın kulluğuna ve O'nun sevgisine döndürmüştür. Kur'ân, bu hareketi "karanlıklardan aydınlığa çıkarma"[41] olarak belirtmektedir.

2- İNANÇ HÜRRİYETİ

İnsan; "duyan, düşünen, dileyen ve inanan bir varlık" olarak tanımlanır. Duyma ve bir dereceye kadar dileme hayvanlarda da mevcut olan bir özelliktir. Fakat düşünerek karar verme ile inanma özelliği sırf insana özgüdür. İnsanoğlunun inanma ihtiyacına din cevap verir. Bu nedenle insan için dayandığı kaynak gereği dinden kaynaklanan inançlar, bazı durumlarda hemen her şeyden önemli olabilmektedir. Bu nedenle inanç hürriyeti diğer temel hak ve hürriyetler içerisinde özel bir konuma sahiptir.

---

38 Bkz. En'âm (6), 6; Neml (27), 48-51; Kasas (28), 58; Fecr (89), 6-14.

39 Mâide (5), 103.

40 Bkz. et-Taberî, *Cami'u'l-Beyân*, VII, 86 vd.; el-Kurtubî, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân*, VI, 338; İbn Kesir, el-Hafiz Ebu'l-Fidâ İsmail, *Tefsiru'l-Kur'âni'l-Azim*, Daru'l-Fikr, Beyrut, 1401, II, 108-109.

41 Bkz. Bakara (2), 257.

İnanç, insanın iç dünyasında karar kılmış, kalbe dayalı kesin bir tasdiktir. İnsanın ibâdet ve hayat tarzı ise bu inancın, yani imânın dışa yansımasıdır. Kalb gerçek imândan uzak kaldığında, yani kesin onaylama düzeyini yitirdiğinde, onun dış görünüşteki izdüşümü, yapmacık ve ikiyüzlülük halini alır. İnanç, kalbin kesin tasdiki sayıldığından ve denetlenmesi imkânsız olduğundan, imanın iknâ ile gerçekleşmesi gerekir. Bunun için zorla kabul ettirilen bir imân, Ammara'nın da belirttiği gibi, görünürde gerçekleşse bile, insanı küfürden de daha tehlikeli olan "münâfıklık" hastalığına götürür.[42]

Kur'ân'a göre hiç kimsenin başkasının inancına karışmaya, inanması için zorlamaya veya inancını baskı altında tutmaya hakkı yoktur. Kur'ân, insanların her hangi bir inancı seçmelerine veya bırakmalarına, inançlarına göre amel edip etmemelerine –*hakk*ı tebliğ etmenin dışında- başkasının müdâhale etmesini yasaklamıştır.[43] Yine Kur'ân, ibâdetleri emrettiği halde, bunları yerine getirmeyenlere uygulanacak herhangi bir dünyevî cezayı ön görmemektedir.[44]

Kur'ân-ı Kerim, her şeyden önce insanların evrendeki ilâhî gücü düşünmelerini, Yüce Yaratıcı'yı serbest irâdeleri ve sağlam akıllarıyla iknâ ve tatmin olmuş olarak bulup ikrar etmelerini istemektedir. Kur'ân insanları Allah'ı kabul etmeye ve O'na inanmaya zorlamamaktadır. O, birtakım olaylara dikkat çekerek aklı uyandırmakta, onu evrenin büyük olayları ile karşı karşıya getirerek Allah'ın gücüyle tanıştırmaktadır. Kur'ân inanç konusunda insanlara baskı yapmaya şiddetle karşı çıkmaktadır. Onun görevi, akla ışık tutmak, ona yardımcı olmaktır. Bunun için Kur'ân, evrendeki tabiî ve fizikî olayları birer tablo halinde gözler önüne sermektedir. Bu olaylardan ibret almayı, düşünmeyi ve araştırmayı ısrarla önermektedir. İnsan aklını, içinde bulunduğu dar çerçeveden kurtarmak için, onu soru yağmuruna tutmakta, böylece yanlış ve batıl inançları sarstıktan sonra, doğru olanı bulmada onu tamamen serbest bırakmaktadır.[45] İman kalple alâkalı bir olgu olduğundan insanların özgürce, kendi iradeleriyle inanmaları gerekir. Bu cümleden ola-

---

42 Ammara, Muhammed, *İslâm Devleti*, çev. Ahmet Karababa - Salih Barlak, Endülüs Yay., İstanbul, 1991, 151-152.

43 Bkz. Udeh, *et-Teşri'u'l-Cinâiyyi'l-İslamî*, I, 31.

44 Ancak zekât gibi kulların hakkı söz konusu olan ibadetlerde bazı müeyyideler söz konusu olmaktadır.

45 Bkz. Bakara (2), 164; Ra'd (13), 4; Nahl (16), 12, 67; Mü'minûn (23), 80; Rûm (30), 24; Câsiye (45), 5; Hadid (57), 17.

rak, kişilerin inanma hakları olduğu gibi, eğer iknâ olmamışlarsa inanmama hakları da vardır[46] diyebiliriz.

2.1- İmân ve İrâde

Doğal yapısı gereği insan, gördüğü veya işittiği farklı alternatifler arasında, fıtratına en hoş gelen şeye göre karar verme eğilimindedir ve bu eğilim farklı bir tercihte bulunurken veya kendince en doğru ve en güzeli seçerken de ona etki eder. Şâyet insan benimsemediği bir şeye inanmaya zorlanırsa, bu hem insanın doğal karakteriyle, hem de Allah (c.c.)'ın insanlarda yarattığı idrak etme ve tercihte bulunma özelliğiyle çelişir.

Eğer Allah dileseydi şüphesiz bütün insanlar imân ederdi. Ancak o zaman dünyada yaşamanın, insana ebedî hayatta mükâfat veya ceza vermenin, yani imtihanın bir anlamı kalmazdı. Fakat Yüce Allah insanın irâdesine müdâhale etmeyi dilemediğini buyurmaktadır:

"*Eğer Rabb'in dileseydi, yeryüzünde bulunanların hepsi imân ederdi. Şimdi sen mi, insanlar mü'min olsunlar diye zorlayacaksın?*"[47]

Bu âyet, otorite sahiplerinin şu gerçeği kavramalarını istiyor: İnsan, yaratılışta nasıl muhterem ve saygın bir varlık ise siz de ona değer veriniz, işi doğal yapısında bırakınız, doğal ve toplumsal yasaları zorlamayınız. Bunun tersini yapmaya çalışmak, kargaşa ve kaos doğurmaktan, yeryüzündeki yaşamı zindana çevirmekten başka bir şeye yaramaz.

Kaynaklarda aktarıldığına göre Hz. Muhammed (s.a.s.), kavminin imân etmesini çok arzulamaktaydı.[48] Fakat Yüce Allah yukarıdaki âyette, kendisinin insanları inanıp inanmama konusunda serbest bıraktığını, imânın kişinin kendi seçimine bağlı bulunduğunu, dolayısıyla imân etme yönünde tercihlerini kullanmayanları zorlamanın insanın yaratılış hikmetine uygun olmadığına işaret etmektedir. Onun için Yüce Allah, insanın imân etmesi konusunda baskı yapma yöntemini öngörmemiştir. Bunun yerine insanın aklına hitap ederek, varlık dünyasındaki olguların mükemmel işleyişini düşünmesini istemektedir. Çünkü güneş, ay ve yıldızların hareketleri, gece ve gündüzün değişmesi, gökten inen yağmurla yeryüzünün canlanıp değişik tat ve renklerdeki sebze ve meyvelerin yetişmesi, yeryüzünün insanın rahat

---

46 Yavuz, *İslâm'da Düşünce ve İnanç Özgürlüğü*, 96-97. Krş. Şimşek, M. Sait, *Kur'ân'ın Ana Konuları*, İstanbul, 1999, 265-266, 312.

47 Yûnus (10), 99. Ayrıca bkz. Mâide (5), 48; Hûd (11), 118.

48 Bkz. et-Taberî, *Cami'u'l-Beyân*, 173; el-Bağavî, Hüseyin b. Mesud, *Maâlimu't-Tenzil*, thk. Halid el-Akk-Mevan Suvvar, Daru'l-Ma'rife, Beyrut, 1987, ikinci baskı, II, 370.

yaşayacağı özelliklere sahip olması gibi kevnî âyetleri sağlıklı ve önyargısız bir şekilde düşünen bir beyin, bu mükemmel düzenin kendi kendine var olamayacağı gerçeğini anlayacak düzeydedir.

İnsanı hoşlanmadığı bir inancı kabul etmeye zorlamak insan tabiatına da aykırıdır. Çünkü Allah insanı şeref ve onur sahibi olarak yaratmıştır:

"*Doğrusu biz insanı, imtihan etmek için karışık bir nutfeden yarattık da onu işitici ve görücü yaptık.*"[49]

Müfessir Se'âlibî'ye göre, "*onu işitici ve görücü yaptık*" ifâdesinin anlamı, "ona *yol* gösterdik" demektir.[50] Esas itibariyle *semi'* ve *basir* gibi sıfatlar Yüce Allah'ın Kur'ân'da kendisini onlarla niteledikleri sıfatlardır. Aynı sıfatların insana da atfedilmesi, Allah ile insan arasında bir benzerliği çağrıştırmaktadır. Nitekim bazı âlimler, "Allah, Âdem'i kendi sûretinde yarattı."[51] hadisini bu anlama hamletmektedirler.[52] İbnu'l-Arabî de bu görüşü pekiştirecek mahiyette şunları söyler: "Allah, insandan daha güzel başka bir şeyi yaratmış değildir. Çünkü Allah, onu; diri, âlim, kâdir, irâde sahibi, konuşan, işiten, gören, işleri yürüten ve hâkim olarak yaratmıştır. Bunlar da Allah'ın sıfatlarıdır."[53] Şunu da unutmamak gerekir ki, Yüce Allah'ın sıfatları mutlak oldukları halde, insanın sahip olduğu benzeri sıfatlar sınırlıdır. Fakat şu da var ki, insan sahip olduğu bu yetileri en üst seviyeye ulaştırdığı takdirde hakikat ışıklarıyla yolu aydınlanacak, evrendeki işleyiş kodlarını çözmekle de doğa kanunlarını hizmetine sokarak mükemmele doğru yükselecektir.

Şu halde insanın istediği inancı seçebilme hakkı, hem insanın doğal yapısıyla ilgilidir, hem de evrende varolan ilâhî evrensel yasaların gerekli kıldığı bir gerçektir. Bütün insanları tekdüze, aynı kalıptan çıkmış, aynı fabrikanın mamulleri gibi yapmaya çalışmak, sadece imkânsızı istemek değil, aynı zamanda insanın niteliklerini ve doğa yasasını bilmemektir.[54] İnsanın

---

49 İnsan (76), 2.

50 es-Seâlibî, Abdurrahman b. Muhammed b. Mahluf, *el-Cevahru'l-Hisân fî Tefsiri'l-Kur'ân*, Beyrut, trs., IV, 370-371.

51 İbn Hanbel, Ahmed, *Müsned*, Müessesetu Kurtuba, Mısır, trs., II, 244, h. no: 7319; Müslim, *Sahih*, IV, 2017, h. no: 2611; et-Temimî, Muhammed B. Hıbban, *Sahihu İbn Hıbban*, Müessetu'r-Risale, Beyrut, 1993, ikinci baskı, XIII, 18. ez-Zehebî, Şemsuddin Muhammed b. Ahmed, *Mizanu'l-İ'tidâl fi Nakdi'r-Rical*, thk. Ali Muhammed-Âdil Ahmed, Beyrut, 1995, IV, 96.

52 eş-Şevkânî, Muhammed b. Ali b. Muhammed, *Fethu'l-Kadir*, V, 465.

53 el-Kurtubî, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân*, XX, 114.

54 Bkz. el-Behiy, Muhammed, *ed-Din ve'd-Devle*, Daru'l-Fikr, 1971, 308-309.

tabiî mükemmelliğe kavuşması için öncelikle onun, bütün kısıtlamalardan uzak bir fikir hürriyetine kavuşturulması gerekir. Nereden gelirse gelsin, baskının ve zorlamanın her çeşidi, kişiliğin tabiî olgunlaşma ve arınmaya kavuşmasını engeller. Bu yüzden Yüce Allah, Hz. Pegamber'e insanları İslâm'a girmeleri için zorlamamasını, bunun faydasız olacağını beyân etmiştir.[55]

Kişinin kendini terbiye etmesi, nefsini arındırması, ancak kendi hür irâdesiyle mümkün olur. Peygamberlerin görevi sadece doğruyu göstermekten ibârettir.[56]

İslâm'da hemen her hususta baskı ve zorlama yasaklanmıştır. Her konu karşılıklı müşâvere ve fikir alış-verişi ile çözülür.[57]

Öncelikli hedefi kendi görüşüne göre bir *ahlâkî sistem* oluşturmak ve insanlığı hidâyete kavuşturmak olan İslâm'ın, hedefine ulaşmak için başvurduğu ilk yöntem telkindir. Telkin, ancak akıl sahibi olan insanda makes bulur. Bu sebeple Kur'ân-ı Kerim'in vazgeçmediği yegâne unsur, "düşünmek", "tefekkür etmek", "akletmek" şeklinde ifâde edilen akıl faaliyetidir. Kur'ân'a göre akıl, hakemdir ve hidâyet ölçüsü olarak doğruyu eğriden ayırmak üzere başvurulan esaslı bir prensiptir.[58] İslâm'ın ilk kaynağı Kur'ân, kendinden önce, çağlar boyu esâret zincirine vurulmuş olan akıl ve düşünceyi, zorla İslâm'ı kabul ettirmek için değil, hürriyetine kavuşturmak için gelmiştir. Esas itibariyle bütün peygamberler, insanların hürriyetlerini ellerinden almak, onları prangaya vurmak için değil, onların sırtlarındaki ağır yükleri kaldırmak, onları mutlu ve uygar bir toplum hâline getirmek için gelmişlerdir. Yüce Allah'ın "*(Ey Muhammed), biz seni ancak âlemlere rahmet için gönderdik.*"[59] âyetinde belirttiği gibi, peygamberler rahmet ve insanları bir barış atmosferinde toplama misyonuyla gönderilmişlerdir.

İslâm'a göre müslümanın fikir ve düşünce hürriyeti alanında diğer insanlara karşı düşüncesi ve bu konudaki bakış açısı şöyle belirlenmiştir: Allah, peygamberi aracılığıyla hidâyet yolunu bildirmiş, neyin iyi, neyin kötü, neyin doğru, neyin yanlış olduğu hususunda dinini tebliğ etmiş; seçimi, aklını ve irâdesini kullanması gereken insana bırakmıştır. İnsan hür irâdesiyle

---

55 Bakara (2), 272; Abese (80), 7; Ğaşiye (88), 21-22.

56 Abese (80), 11-12.

57 Bkz. Şura (42), 38.

58 Fığlalı, Ethem Ruhi, *İbâdiye'nin Doğuşu ve Görüşleri*, Ankara, 1983, 24.

59 Enbiya (21), 107.

doğruyu seçerse kazanır, yine hür irâdesiyle yanlışı seçerse kaybeder.[60] Nitekim İslâm'da, baskı, zorlama, işkenceye tabi tutma gibi despotça ve zalimâne tavırlarla hiç kimse bu inancı kabullenmeye zorlanmamış, kişinin imân edip etmemesi kendi hür irâdesine bırakılmıştır:

"*Biz ona doğru yolu gösterdik. O ise ya şükredici ya da inkâr edici olur.*"[61]

Mücahid bu âyeti, "insana şakavet ve saâdete giden yolu açıkladık"[62] diye yorumlamaktadır. Başka bir ifâdeyle; insan, doğal yapısı ve akletme gücüyle iyi ve kötü şeyleri birbirinden ayırt edebilir nitelikte yaratılmıştır. İnsan, sahip olduğu düşünebilme ve irâde yetenekleriyle âfâk ve enfüsteki âyetleri ve vahiy yoluyla gelen okunan âyetleri anlamaya çalıştığında hakkı ve geçeği bulabilecektir.[63] Dolayısıyla insan, yapıp ettiklerinin sonucunda mükâfât veya cezayı işledikleriyle hak eder.

Âyetlerden anlaşılmaktadır ki,[64] insan çift kutuplu bir varlıktır. O aynı anda hem hayra, hem şerre, hem hidâyete, hem dalâlete açıktır. İyi ile kötünün, imân ile küfrün, itaat ile isyanın, güzel ile çirkinin, yararlı ile zararlının arasını ayırt edebilecek yapıda ve donanımdadır. İnsan dilerse hayra, dilerse şerre yönelebilir. Bu onun doğasında varolan bir özelliktir. İnsan kendi mânevî dünyasını kurma ve işletme özgürlüğüne temelde sahiptir. Gerçek ortaya çıktıktan sonra inanıp inanmama, imândan veya küfürden birini seçme insana bırakılmıştır. Mü'min veya kâfir, itaatkâr veya isyankâr, muvahhid veya müşrik olmak insanın irâdesine bağlı hususlardır. Bu gerçekten hareketle, inananların içine kuşku düşürmeyi, onların maneviyatlarını kırıp fitne ve fesad çıkarmayı, dinî alaya almayı amaçlamadan kendi hür iradesi ve aklî muhakemesiyle İslâm dinini kabul eden bir insanın, kuşkuya düşüp inancını kaybetmesi; başka bir ifâdeyle dinden çıkıp irtidat etmesi neticesinde ona herhangi bir cezanın terettüp etmeyeceğini ve bu konunun siyasî açıdan de-

---

60 Gölcük, Şerafeddin, *Kur'ân ve İnsan*, Konya, 1996, 59.

61 İnsan (76), 3. Ayrıca bkz. Kehf (18), 29.

62 el-Kurtubî, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân,* XIX, 122.

63 el-Âlusî, Mahmud, *Ruhu'l-Maânî fi Tefsiri'l-Kur'âni'l-Azim ve's-Sab'i'l-Mesânî*, Daru İhyai't-Türasi'l-Arabi, Beyrut, trs., XIX, 153; eş-Şevkânî, *Fethu'l-Kadir*, Daru'l-Fikr, Beyrut, trs., V, 345.

64 Bkz. Al-i İmran (3), 195; İsra (17), 15; Beled (90), 8-10; Şems (91), 7-10.

ğerlendirilmesinin gerektiğini söyleyebiliriz. Nitekim Kur'ân'ın açık ifâdeleri insanın seçme özgürlüğüne sahip olduğu şeklindedir.[65]

Fakat Kur'ân'da yer yer Allah'ın insanların kalplerini mühürlemesinden,[66] gözlerinin hakikati görmeyecek şekilde körleştirilmesinden,[67] Allah'ın insanı saptırmasından veya hidâyete erdirmemesinden[68] bahsedilir. Oysa sebepsiz yere Allah bir insanı hidâyete erdirmediği gibi, aynı şekilde onu saptırmaz da. Yoksa ceza veya mükâfat vermenin herhangi bir anlamı kalmayacaktır. Söz konusu âyetlerin siyak ve sibakına bakıldığında görülen şu ki, Allah, insanların kalplerini, onların kötü davranışları kendi doğalarının bir parçası haline getirmiş olmalarından dolayı mühürler:

"*Onlar, kalplerimiz perdelidir, dediler. Hayır, ama inkârlarından dolayı Allah onları lanetlemiştir, artık çok az inanırlar.*"[69]

Müfessir Âlûsî bu âyeti şöyle yorumlamaktadır: Kalb, hakka ulaştıracak doğru düşünebilen bir karakterde yaratılmıştır. Ancak Yüce Allah, kâfirlerin kalblerinde kök salan yanlış inançlarından dolayı, yaratılıştan sahip oldukları doğru düşünebilme yeteneklerini iptal etmiştir.[70]

Âyette geçen غلف kelimesi, أغلف'un çoğulu olup örtü anlamındadır. Mücahid'e göre *ğulf* kelimesinden kastedilen, perdedir. İkrime'ye göre ise mühürdür. Ğulf kelimesi kılıf anlamına da gelmektedir. Buna göre manası, anlaşılmayan ve ayırd edilmeyen şey demektir.[71] Rivâyete göre bu âyet; yahudilerin, "Kalbimiz ilimle doludur; ne Muhammed'in ne de başkasının ilmine muhtaç değildir." şeklindeki iddialarına cevap vermek üzere inmiş ve gerçekleri görememelerinin küfürlerinden kaynaklandığını bildirmiştir.[72] Çünkü bir şeye şartlanan ve ön yargılı davranan bir insanın sağlıklı düşünüp karar vermesi zor bir şeydir. O halde yahudilerin kalplerine mühür vurulması

---

65 Gölcük, *Kur'ân ve İnsan*, 58-59. Mürtedin hükmü ile ilgili geniş bilgi için bkz. Selim, Muhammed, *Fi Usûli'n-Nizami'l-Cinâiyyi'l-İslâmî*, Dâru'l-Maârif, Kahire, 1983, ikinci baskı, 151 vd.

66 Bkz. A'raf (7), 46; Câsiye (45), 23.

67 Bkz. Bakara (2), 7.

68 Bkz. A'raf (7), 178; İsrâ (17), 97; Zümer (39), 36-37.

69 Bakara (2), 88.

70 el-Âlusî, *Ruhu'l-Meanî*, I, 319.

71 el-Kurtubî, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân*, II, 25. Krş. İbn Manzur, Muhammed b. Mükerrem el-İfrikî, *Lisanu'l-Arab*, Dâr Sadr, Beyrut, trs., IX, 271.

72 et-Taberî, *Cami'u'l-Beyân*, I, 407; el-Kurtubî, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân*, II, 25.

sebepsiz yere değil, kendi irâdeleriyle tercih ettikleri küfür ve inattan dolayıdır diyebiliriz.[73]

2.2- Dinî Tebliğde Yöntem

İslâm'da müslüman olmayanları, yıldırıp korkutmak, hürriyetlerini engellemek ve kişiliklerini rencide etmek yasaklanmıştır. İslâm çağrısının temeli, hakkı ortaya koyacak güzel bir üslûba ve hür bir tartışma ortamına dayanır.

İnsanların hidâyeti ve doğru yolu bulmaları için gönderilen bütün peygamberlerin görevi, yalnızca "Hak" dâvetini insanlara eksiksiz olarak iletmektir.[74] Hz. Peygamber (s.a.s.)'e, "*sana lazım olan ancak apaçık tebliğdir*"[75] buyruğu, aynı gerçeğe vurgu yapmaktadır. Kur'ân'da onun dâvet konusundaki görevi öğüt vermekle sınırlandırılmıştır.[76] Zira Peygamberler ilâhî gerçekleri insanlara arz ederler, insanlar da kendi hür iradeleriyle bu daveti ya kabul, ya da reddederler. Hidâyet kişilerin kendi irâdelerini doğru yolda kullanmalarına ve Allah'ın takdirine bağlıdır.[77]

Temelde hakka davet hikmete dayanır. Kendisine hikmet verilen Hz. Lokman oğluna öğütte bulunurken incelik ve hikmetin numunesini sergilemektedir. O, oğlunu şirkten sakındırırken "*ortak koşmak büyük bir zulümdür*"[78] diyerek şirk koşmanın kötü bir eylem olduğunu güçlü ve iknâ edici bir delille ortaya koymaktadır.

Yüce Allah Hz. Musa ve Hz. Harun'u dünyanın en azgın insanlarından biri olan Firavun'a gönderirken bile, ona karşı çok nazik olmaları ve kaba davranmamalarını öğütlemektedir.[79] Çünkü düşmanı samimi bir dosta çevirmek, gönülleri fethetmekten geçmektedir.[80]

Hz. Peygamber'in insanları imâna dâvet yöntemi de şu şekilde belirlenmiştir:

---

73 İrade hürriyetiyle ilgili geniş bilgi için bkz. Öner, *İnsan Hürriyeti*, 66 vd.
74 Nur (24), 54; Yâsin (36), 17.
75 Nahl (16), 82.
76 Ğaşiye (88), 21-22.
77 Mâide (5), 67.
78 Lokman (31), 12
79 Taha (20), 42-44.
80 Fussilet (41), 34.

"*Rabb'inin yoluna hikmetle ve güzel öğütle dâvet et. Ayrıca onlarla en güzel bir şekilde tartış...*"[81]

Bu âyette üç çeşit tebliğ yöntemi zikredilmektedir: *Hikmet, güzel öğüt* ve *güzel bir şekilde tartışma*. Kuşkusuz insanlar, bilgi ve düşünme açısından farklılık arz ederler. O halde insana din tebliğ edilirken, bilgi ve düşünce kapasitesi göz önüne alınmalıdır. Bilgi seviyesi yüksek aydın kesime dini tebliğ etmenin yolu *hikmet*tir. Genel halk kesimini dine çağırmanın yolu da *öğüt verme*dir. Entelektüel/aydın kesim ile genel halk tabakası arasında kalan insanları iknâ etme yöntemi ise, onlarla en güzel şekilde *tartışma*dır.

Kur'ân'da dine dâvet yöntemleri arasında baskı ve zorlama zikredilmemekte ve bu hususta *ikrah*, kesinlikle öngörülmemektedir.

Din seçme konusunda Kur'ân'ın "*zorlama yoktur"* şeklindeki kesin emrinin yanı sıra İslâm'da, başkalarının inançlarıyla alay edilmemesi ve onların hor görülmemesi de özellikle istenmiştir. İslâm'a göre başka dinde olanların mabutlarını kötülemek tamamıyla yasaktır.[82]

Din ve mezheplerle ilgili tartışmalarda genellikle ölçünün kaçırıldığı, alaycı, iğneleyici, incitici ve azarlayıcı sözlerin sarf edildiği, karşı tarafın hem mabutlarının hem de büyüklerinin hakarete uğratıldığı, sövüldüğü görülür. Bu hususta müslümanlar uyarılmış, onlardan terbiye ve edep kurallarına aykırı davranışlarda bulunmamaları istenmiştir:

"*Ehl-i Kitap ile yalnız en güzel şekilde mücâdele edin...*"[83]

Âyette geçen, "*en güzel şekilde*" ifâdesiyle terbiye, âdâb-ı muâşeret, sabır ve toleransın bütün kurallarına dikkat edilmesinin gereğine işaret edilmiştir.

2.3- İkrah

İkrah, bir kimseyi hoşlanmadığı, gönülden kabul etmediği bir şeye zorlamak, tehdit ile ona bir şeyi yaptırmaya kalkışmaktır.[84] Oysa dinin temel unsuru, "kalbe" dayanan inanç olduğuna ve inanca da müdâhale edilmesi imkânsız olduğuna göre, herhangi bir düşünce veya inancı zorla insanın kalbine yerleştirmek realitede mümkün değildir. Esas itibariyle Kur'ân'ın getir-

---

81 Nahl (16), 125.

82 En'âm (6), 108.

83 Ankebut (29), 46.

84 Bkz. el-İsfahânî, Rağıb, *el-Müfredat fi Garibi'l-Kur'ân*, İstanbul, 1986, 647; Ateş, Süleyman, *Yüce Kur'ân'ın Çağdaş Tefsiri*, Yeni Ufuklar Neşriyat, İstanbul, 1988-1991, I, 453.

diği hükümler, hiçbir zorlamaya gerek kalmadan aklın kabul edebileceği, her sağlıklı insanın algılayabileceği niteliktedir. Zikrettiğimiz âyetlerden açıkça anlaşıldığı üzere İslâm, başkasının inancına saygı gösterme ilkesini en açık şekliyle ortaya koymuştur. İnsan, dilediği gibi inanma ve inancı doğrultusunda hareket etme hakkına sahiptir. İnsanı, sahip olduğu inancı terk edip başka şeye inanması için zorlama hakkı kimseye verilmemiştir. Eğer birisi başkasının inancının yanlış olduğuna inanıyor ve bunu terk etmesini arzuluyorsa onun yapacağı şey, o kişiyle güzellikle konuşup iknâ etmeye çalışması ve inancının yanlışlığını ortaya koymasıdır. Kişi bunu yapmakla görevini yerine getirmiş demektir. Bu sınırı aşıp onu zorlamaya çalışması, Kur'ân'ın ruhuna aykırı bir davranıştır.

"Dinde zorlama yoktur. Doğruluk, sapıklıktan seçilip belli olmuştur..."[85] âyeti, İslâm siyasetinin temel ilkesi olarak kabul edilmiştir. Bu ilke gereği İslâm dininde, zorla hiç kimsenin müslüman yapılmasına cevaz verilmediği gibi, doğal olarak İslâm dinine mensup olanların da zorla dinden çıkarılmasına müsamaha gösterilmemiştir.[86] Ayrıca bu âyette insanları zorla dine sokmanın, dini kabul etmeye icbâr etmenin doğru ve ahlâkî bir davranış olmadığı da açıkça ifâde edilmiştir. Kur'ân, imân olgusunun insanın serbest irâdesine dayanmasını ister; zorlamanın, imâna getirmenin bir yolu olarak görülmesini reddeder. Din zorlamayla, baskıyla olmadığı gibi, siyaset de, yönetim de baskıyla olamaz. İnsanlara baskıyla birtakım şeylerin benimsetilmesine çalışmak, onları ikiyüzlülüğe, samimiyetsizliğe sürüklediği gibi, bu muameleye tabi tutulanların ülkenin ilerlemesi için gönülden gayret göstermeleri, yapıcı ve yaratıcı olmaları da mümkün değildir.

İnsan irâdesine ve tercih hakkına saygı gösteren Müslüman toplumlarda başka din ve düşüncelere mensup olanlar rahat ve huzur içerisinde yaşayabilmiş ve onlar İslâm'ı kabul etmeleri yönünden herhangi bir baskıya tabi tutulmamışlardır. Öyle ki İslâm tarihinin bir döneminde, gayr-i müslim birinin müslüman olarak kabul edilmesi, ancak hakim huzurunda herhangi bir zorlama olmaksızın kendi hür iradesiyle İslâm dinini kabul ettiğini beyan etmesiyle kabul edilir olmuştur.[87]

Rivâyete göre, Beni Nadir kabilesi sürgün edildiğinde sahabenin, Yahudi dinine giren çocuklarını alıkoymak istemeleri üzerine yukarıda değindiğimiz Bakara sûresinin 2. âyeti inmiştir. Bu âyetin hükmü gereği Hz. Pey-

---

85 Bakara (2), 256.

86 Rıza, *Muhammedî Vahiy*, 260; Osman, Abdulkerim, *İslâm'da Fikir Hürriyeti*, Şelale Yay., İst. 1979, 21.

87 Abduh, Muhammed, *Risâletu't-Tevhid*, Tebriz, 1974, 249-250.

gamber sahabeye söz konusu çocukları muhayyer bırakmalarını emretmiş, kendi isteğiyle İslâm'ı seçenlerin dışındakilerin yahudilerle birlikte gitmelerine müsaade etmiştir.[88]

İslâm'ın ilk döneminde Hz. Peygamber (s.a.s.), gerek Arap müşriklerini, gerekse de başka dinden olanları zorla İslâm'a sokmaya çalışmamıştır. Çünkü neticede bir gönül işi olan imân, zorla kabul ettirilecek bir şey değildir. Bu yüzden Hz. Peygamber'in yaptığı savaşlarda, hep Kur'ân'ın *haksız saldırmama* prensibine uyulmuştur.

İslâm, insana herhangi bir zorlama ve baskı uygulamadan, kendi hür irâdesi ve tercihiyle gerçeği kabul etmesine önem vermiştir. Gerçekte "fıtrat dini" olan İslâm, insanın doğuştan kabul etmeye yatkın ve bozulmamış karakteriyle uyuşan, ona mutluluk veren bir niteliğe sahiptir. Karakteri bozulmayan, herhangi bir peşin yargısı olmayan bir insan sağlıklı bir akıl ve hür düşünceyle Kur'ân'ı incelediğinde onu hemen kabul edecektir. İslâm'ı kabul etmeye götürecek olan, insanın işleyen sağlıklı aklı ve duyularıdır.

İnsan, Allah'ın kendine bahşettiği yetileri korumaktan ve onları sağlıklı çalıştırmaktan sorumludur.[89] İnsanın sahip olduğu bu yetilerin sağlıklı çalışabilmesi, ancak özgür bir atmosferinin bulunduğu ve insana değer verildiği bir ortamda mümkün olabilir. Onun için İslâm, hürriyetleri alabildiğince genişletmiş ve dinî hoşgörünün tesisine büyük önem vermiştir. Bunun bir neticesi olarak "din"i zorla kabul ettirme yoluna başvurmamış, sadece haklılığına delil getirerek aklî ve psikolojik iknâ için çaba sarf etmiştir. İslâm'ın bu insanî yönteminden etkilenen milyonlarca kişi hiç bir baskı ve zorlama olmadan kendi hür irâdeleriyle, eski inanç ve geleneklerini terk ederek İslâm dinini kabul etmiştir.

İslâm'ın çağrısı bilinç, akıl ve bilgiye yöneliktir.[90] Kur'ân, insan idrakine, düşünen akla, duyarlı vicdana, dengeli fıtrata seslenmiştir. Onun hitabı akıllara ve kalplere yöneliktir. Bundan sonra başka bir peygamber gelmeyeceğinden, insanların doğruyu bulmaları için ellerindeki Kur'ân-ı Kerim ve akıl güçleriyle yollarını bulup hayatlarını yönlendirmeleri için, daha önceki peygamberlere kevnî mûcizeler verildiği halde Hz. Muhammed (s.a.s.)'e akla

---

88 et-Taberî, *Cami'u'l-Beyân*, III, 14-15; İbn Hibban, Muhammed b. Ahmed et-Temimî, *Sahih İbn Hibban*, thk. Şuayb el-Ernavut, Beyrut, 1993, ikinci baskı, I, 352, h. no: 140; el-Beyhakî, Ahmed b. Hüseyn b. Ali, *Sünen*, thk. Muhammed Abdulkadir Ata, Mekke, 1994, IX, 186.

89 İsra (17), 36.

90 Yusuf (12), 108.

hitap eden ve kıyamete kadar ışığı sönmeyecek olan bir mûcize, yani Kur'ân verildi.[91]

Hz. Musa'ya verilen dokuz mûcize, Hz. İsa'ya verilen beşikte konuşmak, ölüleri diriltmek ve hastalıkları iyileştirmek gibi hidâyet için aracı kılınan mûcizeler, İslâm'da imân etme konusunda bir yöntem olarak öne çıkmamıştır. Bu yönüyle mûcizeler, İslâm'da bir gâye veya hedef olarak görülmemiştir. Kur'ân, aklî muhakemeleri en düşük seviyede seyreden câhiliye insanına bile, akıl ve mantık yoluyla hitap etmiştir. İnsanlara kendini kabul ettirmeye çalışırken, onlara aklî kanunlar ve iknâ edici deliller göstermiştir. Bu amaçla zoraki yollara başvurmamıştır. İnsanların değişik inançlara sahip olmalarını müsamahayla karşılamış, hatta bu ayrılığı fıtrî bir zaruret olarak kabullenmiştir.[92]

Muhataplarına açıklama yapmaksızın, onları inandırmaksızın, iknâ olmalarını sağlamaksızın, inanmaya mecbur edici olağanüstü olaylarla dahi insan mantığının karşısına çıkmaktan kaçınan Kur'ân; haliyle tehdit, baskı ve zorlama yolu ile kendini kabul ettirmekten de kaçınmıştır. Oysa Hıristiyanlık, ilâhî karakterini yitirdiğinden ve beşerî renge büründüğünden kendini süngüyle, ateşle, işkence ve zorlama ile kabul ettirmişti. Roma İmparatorluğu daha önce isteyerek hıristiyanlığı kabul etmiş olan az sayıdaki vatandaşına da işkence uygulamakta tereddüt etmemişti. Üstelik Roma İmparatorluğu'nun hıristiyanlık uğruna uygulamış olduğu baskıların ve toplu kıyımların kurbanları sadece hıristiyanlığı kabul etmeyenler olmamıştı; devletin resmî mezhebine girmeyen, bu mezhebin Hz. İsa'nın konumuna ilişkin bazı doğmalarını benimsemeyen farklı mezhep yanlısı hıristiyanlar da bu amansız vahşetten paylarını almışlardı.[93]

İnsana insan olması açısından değer veren İslâm; onu rencide edecek, şahsiyetini küçük düşürecek her türlü yaklaşımı yasaklamıştır. Bir insanı hoşlanmadığı şeye zorlamayı, insanın doğasına aykırı bulan İslâm, insanın üzerinde her türlü baskıyı kaldırmıştır. Esas itibariyle bir fikri, bir düşünceyi veya bir yaşam tarzını zorla dayatmak, insanların dışındaki diğer canlıların doğasına da aykırıdır. Nitekim önceleri ceza yöntemiyle eğitilmeye çalışılan sirk hayvanları, ünlü bilim adamı Skinner'in yaptığı araştırmalar neticesinde,

---

91 Derveze, İzzet, *Kur'ânü'l-Mecid*, çev. Vahdettin İnce, İstanbul, 1997, 14; Şimşek, M. Sait, *Yaratılış Olayı*, İstanbul, 1998, 126-127.

92 Kutub, Seyyid, *İslâm Toplumuna Doğru*, çev. Ahmed Pakalın, İstanbul, 1988, 122-123.

93 Kutub, Seyyid, *Fi Zılâl'il-Kur'ân*, çev. Heyet, Dünya Yay., İstanbul, 1991, I, 463-464.

hayvanların ceza ile değil, mükâfat verme yöntemiyle daha iyi eğitilecek-lerini ortaya koymuş ve yapılan uygulamalar da onu haklı çıkarmıştır.[94]

Kısaca söylemek gerekirse; İslâm, kimseyi inanmaya zorlamadığı gibi, sadece belli şeyleri düşünmeye veya belli insanların düşündüklerini taklit etmeye yahut öncekilerin düşündüklerinden farklı bir şeyler düşünmemeye zorlayan hiç bir emir ve talimat da getirmemiştir. Tam tersine insanları düşünerek, araştırarak, gönül huzuru içinde inanmaya çağırır, imân etmek ve Rabb'ine teslim olmak üzere akla ipuçları verir. Bunun için taassuptan uzaklaşmayı, peşin hükümlerden sıyrılmayı ve evrendeki olayları, evrenin en büyük olayı olan insanı, insanın yaratılışını düşünmeye böylece mutlak gerçeği kolayca bulmaya teşvik eder. Kur'ân, hiçbir emir ve talimatı insanlara baskı ile, peşin hükümle, düşünmeksizin beyin yıkayarak kabul ettirmek istemez. Kur'ân düşünceye bir sınır koymamıştır. Allah'ın varlığını kabul etmeyen ya da O'na ortak koşanlara yasak koyma ve baskı yapma yerine, onları özgürce düşünmeye çağırmak, sorular sorarak şüpheye düşürmek, iddialarına delil istemek, çelişki içinde olduklarını göstermek gibi yollarla düşündürme metodunu seçmiştir.[95] İşte bu yüzden İslâm'da düşünce suçu diye bir kavram ve konu yoktur.[96] Kur'ân, gerçeği gözler önüne sermiş ve insanlardan düşünerek, hür irâdeleriyle İslâm'ı kabul etmelerini istemiştir.

2.4- Dinî Hoşgörü

İslâm medeniyetinin dayandığı -başka inanç ve görüşlere saygılı olma anlamına gelen- hoşgörü gereği, müslümanların hiçbir ayırım yapmadan bütün peygamberlere inanmaları, onları sevgi ve saygıyla anmaları, tabileriyle iyi ilişkiler kurmaları, onlara misafir olmaktan ve onlarla evlenip kaynaşmaktan kaçınmamaları öngörülür. İslâm inancına göre, gayr-ı müslimlerin mabetlerini korumak, inançlarına müdâhale etmemek, onlara haksızlık etmemek, insan hakları konusunda onları müslümanlarla eşit tutmak, onur ve yaşamlarını güvence altına almak gerekir.[97]

---

94 Said, Cevdet, *Âdemin Oğlu Habil Gibi Ol*, çev. Abdi Keskinsoy, İstanbul, 2000, 361.

95 Bkz. Bakara (2), 259; Al-i İmran (3), 137; Yusuf (12), 109; Rûm (30), 9; Gâfir (40), 21; Abese (80), 24; Tarık (86), 5; Ğaşiye (88), 17.

96 Yavuz, *İslâm'da Düşünce ve İnanç Özgürlüğü*, 54-55.

97 es-Sibaî, Mustafa, *Min Revai'i Hadaratine*, Beyrut, trs., 83.

Kur'ân'a göre bütün semâvî dinlerin kaynağı aynıdır.[98] Kur'ân'ın dünya görüşüne göre diğer düşünce ve inançlara karşı bir düşmanlık beslenemez. Müslümanların temel özelliği, dinledikleri sözlerin en güzeline uymaktır.[99]

Yine İslâm inancına göre müslüman olmanın şartlarından biri de Allah'ın gönderdiği bütün peygamberlere hiçbir ayırım yapmadan imân etmektir.[100] İnsanların farklı din ve düşüncelere sahip olmaları, onları birbirleriyle savaşmaya sevk etmemelidir.[101] Din farklılığı, insanların birbirleriyle akrabalık bağlarını kurmaya, diyalog ve ilişki kurmaya engel değildir.[102] Kur'ân; müslümanlardan, bir gün dost olur umuduyla düşmana karşı bile itidalli davranmalarını istemektedir.[103]

Dahası Yüce Allah, müslümanlardan, Mekke'de onlara her türlü işkence ve sıkıntı veren, onları yurtlarından çıkaran ve daha sonra da düzenledikleri savaşlarla onları ortadan kaldırmak isteyen düşmanları hakkında bile mutedil davranmalarını istemektedir. Yukarıda işaret ettiğimiz Mümtahine 7. âyet gereği müslümanların, her düşünce ve inanca sahip insanlarla, aleyhlerine bir durum ortaya çıkmadığı sürece iyi ilişkiler kurmaları gerekmektedir. Onların mal, can ve namuslarına el uzatılmamalı; haklarında kin, nefret ve düşmanlık duyguları değil, insanî duygular taşınmalı, onlara karşı adaletten ve dürüstlükten asla taviz verilmemelidir.[104]

Kur'ân, müslümanlara düşmanlık etmeyen gayr-ı müslimlere iyilik etmenin ve âdil davranmanın önemini vurgulamaktadır.[105] Müslümanlara düşmanlık yapmayan, inançlarının gereği olarak yaşamalarına karışmayan, onları yurtlarından çıkarmaya çalışmayan her türlü inanç ve düşünceye sahip gayr-ı müslimlerle diyalog kurmak, onlara iyilik etmek, her türlü haklarına saygı göstermek Yüce Allah'ın emridir. Çünkü Allah âdil davranmayı, hiç bir sûrette ondan ödün vermemeyi emretmekte ve böyle davrananları sevdiğini de belirtmektedir.[106]

98 Şûra (42), 13.
99 Zümer (39), 17-18.
100 Bakara (2), 136.
101 Mâide (5), 2.
102 Mâide (5), 5.
103 Mümtahine (60), 7.
104 Duman, M. Zeki, *Beş Surenin Tefsiri (Fatiha, Ahzab, Nûr, Hucurat, Mümtahine)*, Ankara, 1999, 352.
105 Mümtahine (60), 8.
106 Bkz. Maide (5), 8; Nahl (16), 90; Mümtahine (60), 8.

İslâm medeniyeti hoşgörü üzerine yükselmiştir. Dünya tarihi, ilk kez başka din ve düşüncelere karşı bağnaz olmayan, *öteki*ni toplumsal ve kamusal alanın dışına itmeyen bir dine tanık olmuştur. Bu hoşgörü anlayışı, müslümanların sahih inanca bağlı kaldıkları, görüşlerini hurâfe ve efsanelerden değil, doğrudan doğruya Kur'ân'dan ve Hz. Peygamber'in sahih sünnetinden aldıkları sürece bu şekilde devam etmiştir. Fakat, temel referansları ve değer yargıları, Kur'an ve Sünnet dışında yanılmaz kabul edilerek yüceltilen kimi şahısların görüşlerine dayanmaya başladığında, İslâm'ın özünden kaynaklanan müsamaha ve hoşgörü ortadan kalkmış, dinî emirler unutulmuş, insanlar kendi dinlerinin yabancısı olmuşlar ve başka dinler bir yana, kendi dinlerine mensup farklı mezheplere bile tahammülleri kalmamıştır.[107]

Burada Kitap Ehli'ni dost ve sırdaş edinme konusunda mü'minleri daha dikkatli davranmaya çağıran bazı âyetlerin olduğuna da işaret etmemiz gerekmektedir:

"*Ey inananlar, yahudileri ve hıristiyanları dost edinmeyin! Onlar, birbirlerinin dostudurlar. Sizden kim onları dost tutarsa, o onlardandır. Şüphesiz Allah, zalim toplumu doğru yola iletmez.*"(Mâide (5), 51. Ayrıca bkz. Al-i İmran (3), 118)

Bu âyetlerin indirildikleri bağlamları ve âyet bütünlükleri incelendiğinde, Kur'ân'ın diğer dinlere mensup insanlarla dostluk kurmayı yasaklamasının sırf başka dinlere mensup olduklarından değil, birtakım konjonktürel şartlardan kaynaklandığını görmekteyiz. Örneğin âyette başkasıyla dostluk kurmayı yasaklayan ifâdenin hemen peşinde bunun nedeni olarak, müslümanlara karşı kin ve nefret hislerini taşıdıkları ve onlara zarar verebilecek düşmanca tavırlar içinde oldukları belirtilmektedir. Bu gerçeğe işaret eden Kurtubî de "*sizden her kim onları dost edinirse*" âyet ifâdesini, "sizden her kim müslümanların aleyhine onları desteklerse"(el-Kurtubî, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân*, XI, 217) şeklinde yorumlamıştır.

Taberî de aynı gerçeği şöyle ifâde etmiştir: "Hıristiyan ve yahudileri müslümanların aleyhine destekleyen kişi, onların milletinden ve dinindendir." (et-Taberî, *Cami'u'l-Beyân*, VI, 277)

Yukarıdaki âyetlerle aynı paralelde zikredilen şu âyette de Kitap Ehli'yle dostluk kurmama gerekçeleri daha açık olarak zikredilmektedir:

"*Ey inananlar, sizden önce Kitab verilmiş olanlardan ve kâfirlerden dininizi eğlence ve oyun yerine koyanları dost tutmayın; inanıyorsanız Allah'tan korkun.*" (Mâide (5), 57)

Yukarıdaki âyette, ba'ziyet ifâde eden من edatının kullanılmasından anlaşıldığı üzere, dostluk kurulması yasak edilen bütün Kitap Ehli değil, sadece müslümanlarla ve değer yargılarıyla alay edenlerdir.

Diğer bir âyette de mü'minleri dinlerinden çıkarmak için birtakım hilelere başvuran Kitap Ehli'nden olan bir grubun varlığına dikkat çekilmiş ve mü'minlerin onlara uymamaları istenmiştir. (Bkz. Al-i İmran (3), 100)

107 es-Sibaî, *Min Revai'i Hadaratine*, 84; Şimşek, M. Sait, *Fatiha Sûresi ve Türkçe Namaz*, İstanbul, 1998, 80-81.

Yüce Allah insanı akıl, irâde, konuşma ve güzel bir sûret ve üstün niteliklerle donatmış, gök ve yeri de onun hizmetine sunmuştur.[108] Göklerde ve yerde olan her şey insanın faydalanması ve rahat bir yaşam sürdürebilmesi için onun hizmetine sunulmuştur. İnsana verilen bu şerefin bizzat kendileri tarafından korunması, insan şahsiyetini ve kişiliğini zedeleyecek her türlü davranıştan kaçınılması istenmiştir.

İnsanın, fıtrî yapısını koruması ve gelişmesini sağlaması da bizzat onun sorumluluğunda olan önemli görevlerdendir. İnsanın doğuştan sahip olduğu ruh ve akıl gibi üstün nitelikleri, ancak hürriyet ve hoşgörünün hakim olduğu bir atmosferde gelişebilir. İşte bunun için İslâm, insanın özgürlüğünü engelleyecek her tür baskıyı yasaklamış ve en geniş anlamıyla tolerans ve müsamahayı da tesis etmiştir.

İslâm, her alanda fikir hürriyetini ön planda tutmuş, hakim olduğu her yerde bu nizamını tesis etmiştir. Çünkü Kur'ân, bütün insanların kardeşçe, birbirlerine zulmetmeden genel bir barış atmosferinde yaşamalarını ön görür. Yine Kur'ân'ın insanları benimsemeye ve uygulamaya çağırdığı hayat sisteminde kimse kimseye haksızlık etmez. Hiçbir topluluk bir kenara itilmez. Hiçbir grup insan haklarından mahrum bırakılmaz. Bir sosyal sınıfın başka bir sınıftan üstün olması mümkün değildir.[109]

İslâm, kendi müntesiplerine içki içmeyi yasakladığı ve bu yasağı ihlal edenlere birtakım cezalar öngördüğü halde, onun tanıdığı tolerans gereği, gayr-i müslim vatandaşlarını, içki içmek ve domuz etini yemek gibi, kendi inançlarına göre haram olmayan hususlarda serbest bırakmış ve onlara herhangi bir müeyyide getirmemiştir. İslâm hukukçularına göre, şayet bir müslüman, gayr-i müslimlerin içkisini döker veya domuzlarını öldürürse bunları tazmin etmekle mükelleftir.[110]

İşte her alanda Kur'ân'a uymayı kendilerine şiar edinen ilk Müslüman idâreciler, Müslüman olsun olmasın herkese inanç hürriyetini tanımak ve gayr-ı müslimlerin inanç hürriyetlerini güvence altına almakla hoşgörünün zirvesine ulaşmışlar, tarih boyunca İslâm'ın hakim olduğu memleketlerde Hıristiyan ve Yahudiler inançlarının gereğini serbestçe yerine getirmişler, istedikleri kadar havra ve kilise yapıp ibâdetlerini korkusuzca ifâ etmişlerdir. Günümüzde İslâm memleketlerinde hâlâ onlara ait binlerce mabedin varlığı bunun açık delilidir.

---

108 Casiye (45), 13.

109 Derveze, *Kur'ânü'l-Mecid*, 14.

110 es-Sibaî, *Min Revai'i Hadaratine*, 282.

Eğer Müslümanlar, diğer din ve düşüncelere hoşgörü ve müsamaha ile davranmasalardı idareleri altında yaşayan milletlerin içerisinde gayr-ı müslimlerden hiç kimsenin kalmaması gerekirdi. Fakat durum bunun aksine olmuş; Müslümanların çekilmek zorunda kaldıkları bölgelerde inanç ve geleneklerini sürdüren gayr-ı müslim birçok insan varlıklarını devam ettirdikleri halde, Hıristiyanların ele geçirdiği İspanya gibi Müslümanların çok sayıda oldukları memleketlerde bile bütün Müslümanlar katledilmiş, kültür ve medeniyetleriyle ilgili ne varsa hepsi yok edilmiştir.[111]

2.5- Özgür Bir Ortamın Oluşturulması İçin Cihadın Gerekliliği

İslâm dini, insanın hür irâdesiyle Allah'a imân edebilme ve inandığı gibi yaşama ortamını hazırlar. Böylesine önemli bir karar aşamasında insana baskı yapmak, bir yandan onun onuru ile, diğer yandan da yeryüzünde halife olma misyonuyla bağdaşmaz. İslâm; diktatörlerin zorla insanları kendilerine kul köle etmelerinin, onları, inandıkları gibi yaşamalarına müdâhale etmelerinin önüne geçmek, onları hür irâdeleriyle baş başa bırakmak, Allah ile kul arasına giren engelleri ortadan kaldırmak için şer odaklarıyla mücâdele etmeye izin vermektedir.

Kur'ân'ın savaşa izin veren âyetlerine baktığımızda, hep *savaşa karşı savaş* ifâdesinin kullanıldığını görmekteyiz.[112] Müslümanlar, inançlarından dolayı saldırı ve haksızlığa uğradıkları takdirde saldırgan tarafla diyalogu kesme ve kendilerini savunma hakları doğar.[113]

Kur'ân, başkasının inancına saygı gösterme zorunluluğunu getirdiği gibi, kişiye inancını müdafaa yükümlülüğünü de getirmiştir. İnancını ifâde etmekten ve gereğini yerine getirmekten men edilen ve karşı koymaktan da aciz kalan kişinin, inancı doğrultusunda yaşayabileceği başka bir yere *hicret* etmesi gerekir.[114]

Yukarıda izah ettiğimiz "*dinde zorlama yoktur*" âyeti, aynı zamanda İslâm dininin kılıç ve kan üzerine bina edilmediğini gösteren delillerden sadece biridir. İslâm'daki *cihad*ı göz önüne alarak onun güç ve kaba kuvvetle yayıldığını iddia edenler, gerçeği örtbas etmektedirler. Şurası bir gerçek ki,

---

111 Bkz. Öztuna, T. Yılmaz, *Türkiye Tarihi*, 1964, İstanbul, III, 209; Ünlü, Nuri, *İslâm Tarihi*, İstanbul, 1984, 119-120; Şimşek, M. Sait, *Kur'ân'ın Ana Konuları*, İstanbul, 1999, 268-269; Ulutürk, Veli, *Kur'ân'a Göre Zulüm Kavramı*, Kayseri, 1993, ikinci baskı, 58.

112 Hac (22), 39-40. Diğer bazı âyetler için bkz. Bakar (2), 191-193; Enfal (8), 39.

113 Mümtehine (60), 9.

114 Nisâ (4), 97.

cihadın amacı dini zor ve baskıyla yaymak değil, fikir ve düşünce hürriyeti önündeki baskı ve engelleri ortadan kaldırmak, barışı tesis etmek, din ve vicdan özgürlüğünü sağlamaktır.[115] Nitekim Kur'ân'da, müslüman olsun olmasın bütün insanların inanç ve ibâdet etme hürriyetlerini güvence altına almak ve huzuru sağlamak için savaşın gerekliliğine işaret edilmektedir:

"*... Eğer Allah'ın bazı insanları diğer bazılarıyla defetmesi olmasaydı, içlerinde Allah'ın ismi çok anılan manastırlar, kiliseler, havralar ve mescitler yıkılırdı...*"[116]

Dikkat edilirse âyette müslümanların mescitlerinden önce manastır, havra ve kiliseler zikredilmiştir. Verilen bu öncelikten hareketle, diğer dinlere karşı girişilecek herhangi bir hareketin derhal engellenip bertaraf edilmesinin gerekli olduğunu da çıkarsamak mümkündür. Kur'ân, diğer görüş ve inançlara verdiği hürriyetin ötesinde onları koruma ve gelecek her türlü baskıya karşı onları savunma görevini de Müslüman'a vermiştir.

Hz. Peygamber, İslâm'ın yeryüzünde barış ve huzuru tesis etme hedefini tüm gayretiyle uygulamaya çalışmış ve savaşın temenni edilmemesini, fakat savaşın kaçınılmaz olduğu durumda da sebat edilmesinin gerekli olduğunu söylemiştir.[117] Yeryüzünde masum insanların inançlarına, can, mal ve namuslarına yönelik savaşları engellemek, savaşın muhtemel zararlarını bertaraf etmek her erdemli insanın yerine getirmesi gereken vicdanî bir görevdir. Esas itibariyle Hz. Peygamber'in döneminde yapılan savaşların bu amaca matuf olarak yapıldıkları yadsınamaz bir gerçektir. İnançlarından dolayı baskı altına alınmış, her türlü zulüm ve haksızlığa uğramış ve en sonunda da yurtlarından göç etmek zorunda bırakılmış müslümanların kendilerini savunmak amacıyla yaptıkları savaşları meşru müdafaa kapsamında görmek gerekir. Nitekim Kur'ân bu gerçeği şöyle vurgulamıştır:

"*Kendilerine savaş açılanlara savaşma izni verilmiştir. Çünkü onlar zulme uğratıldılar. Allah onlara yardıma elbette kadirdir.*"[118]

---

115 Bkz. Kutub, *İslâm Toplumuna Doğru*, 124-130; et-Tabatabaî, Muhammed Hüseyin, *el-Mizan fi Tefsiri'l-Kur'ân*, Kum, trs., II, 342-343; Şimşek, *Kur'ân'ın Ana Konuları*, 285-286; Ulvan, Abdullah Nasıh, *Hurriyetü'l-İtikad fi'ş-Şeriati'l-İslâmiyye*, Daru's-Selam, 1988, Kahire, 44-45.

116 Hacc (22), 40.

117 Buharî, *Sahih*, III, 1082, h. no: 2804; Müslim, *Sahih*, III, 1362, h. no: 1742.

118 Hacc (22), 39.

Yukarıda da belirttiğimiz gibi, asıl olan barıştır, savaş ise arızî ve şartların gerektirdiği bir durumdur. Müslümanlar gerek kendi aralarında, gerekse diğer din ve inanç mensubu olan insanlarla barış içinde olmaları inançları gereğidir.[119] Fakat barışa yanaşmayan, hürriyetleri engellemek isteyen, yeryüzünde fitne ve fesat çıkaran şer odaklarını caydırmak için savunmaya matuf her türlü tedbiri almak, olası bir savaşta galip gelmek için gerekli araç ve gereçleri hazırlamak da Müslümanların yerine getirmeleri gereken dinî bir yükümlülüktür.[120] Diğer yandan Kur'ân'da; şartlar tahakkuk ettiği halde cihad etmekten çekinen müslümanların, dünyada hürriyetlerini yitireceklerine, büyük sıkıntılara düşeceklerine ve ahirette de azap göreceklerine işaret etmektedir.[121]

3- İFÂDE HÜRRİYETİ

İnanç, düşünce ve düşündüğünü serbestçe ifâde etme özgürlüğü, insanı insan yapan, ona bu niteliği gerçek anlamda sağlayan en temel haklardan biridir. Bunun için kişinin elinden inanç özgürlüğünün alınması, her şeyden önce onun insanlık niteliğinin de elinden alınması anlamına gelir. Baskıya ve işkenceye uğramama güvencesi altında inancı yayma ve tanıtma özgürlüğü, temel inanç özgürlüğünün ayrılmaz bir parçasını oluşturur.[122]

Kur'ân-ı Kerim, inanç hürriyetini bir insan hakkı olarak tanıdığı gibi, inandığını açıkça söyleme, başkalarına aktarma hakkını da tanımıştır. Hatta kimi zaman kamu yararına olan hususlarda fikir beyân etmeyi gerekli kılmıştır.[123] O; düşünceyi ifâde hürriyetine, başkasının hakkına tecavüz edilmediği sürece herhangi bir kısıtlama getirmemektedir. *Her şeyden önce insanın sahip olduğu hürriyet, başkasının hürriyet sınırının başladığı yerde bitmektedir*. İşte Kur'ân, konuşma hürriyetine gereken önemi vermenin yanında, hürriyetin su-i istimaline giden bütün yolları da kapatmıştır. Bu bağlamda Kur'ân'ın, düşünceyi ifâde hürriyetini başta Hz. Peygamber (s.a.s.) için sınırlandırdığını görmekteyiz. Yüce Allah Hz. Pegamber'e insanlara emirlerini tebliğ etmesini, insanları imâna çağırmasını, putçuları, yalancıları; deliller göstererek, akıllarına ve kalplerine hitap ederek dâvet etmesini emretmiştir. Fakat Allah, Resûlü'ne bile sınırsız, mutlak manada bir konuşma hürriyeti vermemiş, ona dâvet ve delil getirme yöntemini açıklamış, dâvetinde hikme-

[119] Bakara (2), 208; Nisa (4), 128.

[120] Enfâl (8), 60.

[121] Tevbe (9), 38, 133.

[122] Kutub, *Fi Zılâl*, I, 464.

[123] Al-i İmran (3), 104; Hac (22), 41.

te, güzel öğüde dayanmasını, en güzel şekilde mücâdele etmesini,[124] cahillerden yüz çevirmesini, onlarla münakaşaya girmemesini,[125] Allah'tan başkasına tapanlara kırıcı söz söylememesini[126] öğütlemiştir. Böylece Allah, Resûlü'ne söz hürriyetini sınırlandırmakla, bizim için de hürriyetin mutlak ve sınırsız olmadığını, hürriyetin, başkasına düşmanlık için kullanılmama ve su-i istimalde bulunmama gibi birtakım kayıtlarla sınırlı olduğunu açıklamıştır.[127]

Yine Kur'ân, her konuda olduğu gibi hürriyet konusunda da orta yolu takip etmeyi önermiştir. O, insanlara başıboş bir söz hürriyeti tanımadığı gibi, mutlak olarak kısıtlanan bir hürriyet de tanımaz. Söz hürriyetine getirilen kısıtlamalar, ahlâk, âdâb ve toplum düzenine hâlel getirilen durumlarla ilgilidir. Bu sınırlamadan amaç, başkasının hakkını güvence altına almak ve düşmanlığa meydan vermemektir. Şunu rahatlıkla söyleyebiliriz ki, Kur'ân; yalan söylememek, iftira etmemek, küfretmemek, başkasının şeref ve haysiyetini rencide etmemek, düşmanca tavır takınmamak şartıyla herkese dilediği gibi konuşma özgürlüğü tanımıştır. Ayrıca insanları kendi görüşüne hikmet ve güzel öğütle çağırma ve en güzel bir şekilde mücâdele etme hakkını da sağlamıştır. Kişi bunu yaparken, kötü söz söylememesi ve cahillerin sataşmasına kulak asmaması gerekir. Bu şekilde davranan kişi, şartlanmamış, önyargısız insanlar tarafından hürmetle dinlenip, görüşleri takdir edilecektir.[128]

Kur'ân, Hz. Peygamber'in şahsında bütün mü'minlere, görüşlerini ifâde ederlerken affı esas almalarını, iyiliği emredip cahillerin sataşmasına aldırmamalarını emretmektedir.[129] Kur'ân'da mü'minlerin özelliklerinden biri de "*iyiliği emreden, kötülükten sakındıran*" diye belirtilmektedir:

"*Siz, insanlar için çıkarılmış en hayırlı bir ümmet oldunuz. İyiliği emreder, kötülükten men edersiniz.*"[130]

Bu âyet, ister söz ister basın yoluyla olsun, *görüş belirtme özgürlüğü*nü güvence altına almış ve toplumda meydana gelen olumsuzlukların ortadan kaldırılması için inananlara olup bitene kayıtsız kalmama gibi bir görev de

---

124 Nahl (16)125.

125 A'raf (7), 199.

126 En'âm (6), 108.

127 Bkz. Udeh, *et-Teşri'u'l-Cinâiyyi'l-İslâmî*, I, 29; Öner, *İnsan Hürriyeti*, 123.

128 Udeh, *et-Teşri'u'l-Cinâiyyi'l-İslâmî*, I, 35.

129 A'raf (7), 199; Furkan (25), 63.

130 Al-i İmran (3), 110.

yüklemiştir. Bu görev yerine getirilmediği takdirde sünnetullah gereği bütün toplum cezalandırılacaktır. Nitekim Kur'ân'da İsrailoğulları'nın çöküş sebeplerinden birinin de toplumda olup bitenlere kayıtsız kalmaları ve tepki göstermemeleri olarak bildirilmektedir.[131] "*Eğer dilinizi değiştirir veya şahitlikten yüz çevirirseniz, muhakkak ki Allah yaptıklarınızı bilir*"[132] âyeti de müslümanları, böyle bir âkıbete uğramamaları için uyarmaktadır.

İnsan sadece düşünmekle değil, düşündüklerini açıklamakla ancak kendi insanî yükümlülüğünü yerine getirmiş sayılır. Düşünmek aslında insanın fıtrî ve temel niteliğidir. Onu fıtrattan uzaklaştıran yine insanın kendisidir. Düşüncenin açıklanamadığı ve bu doğal benliğin yok varsayıldığı toplumlarda düşünürlerin yetişmesi imkânsızdır. Açıklanmayan düşünce, gösterilemeyen bir sanat eseri gibidir. Dâhîler, büyük düşünürler, canları pahasına da olsa, hem düşünme çabası içine girmişler, fikir üretmişler, hem de fikirlerini toplumlarına açıklamışlardır. Yüce Allah, Kalem sûresinde *"kaleme ve kalemin yazdığı satırlara"* yani insanların kalemle yazdıklarına ve açıkladıklarına yemin etmiş,[133] böylece onlara değer vermiş ve onların önemine dikkat çekmiştir. Burada vurgulanması gereken bir husus var: İslâm'da, yukarıda belirtilen çerçevede kalemin yazdıkları kısıtlanamaz. Bu hususta geniş boyutlu bir özgürlük getirilmiştir. Kişi, evrensel âdap ve ahlâkî ilkelere aykırı olmaması koşuluyla her düşündüğünü istediği gibi serbest bir şekilde ifâde edebilir. Bu nedenle İslâm'da başkasının hakkına tecavüz etmemek şartıyla, ifâde hürriyetine getirilmiş herhangi bir kısıtlama yoktur.

İslam dini, kendini zorla, baskıyla değil, özgür bir ortamda düşünülerek ve istenerek benimsenmesini arzu etmektedir. Muhaliflerini ortadan kaldırma yoluna gitmeyip, özgürce düşüncelerini ifâde etme imkânını vermektedir. İslâm'ın ilk dönemlerinde İslâm âlimleri ile o zamanın ateistleri olan dehrîler ve zındıklar arasında büyük camilerde halkın önünde tartışmalar oluyordu. Bu olaylar İslâm dünyasında düşüncenin ne kadar özgür şartlara sahip olduğunu ve düşünce suçu diye bir şeyin söz konusu olmadığını ortaya koyuyor.[134]

Tam anlamıyla düşünce özgürlüğünden bahsedebilmemiz için toplumda hoşgörünün olması gerekir. İslâm'ın ilk dönemlerinde çok sayıda mezhebin ortaya çıkması, onun düşünceye verdiği önemi, karşı görüşe saygıyı ve hoşgörüyü ifâde eder. Eğer ilk dönemlerde bu özgürlük ortamı ve hoşgörü

---

131 Mâide (5), 79.

132 Nisâ (4), 135.

133 Kalem (68), 1-2.

134 Yavuz, *İslâm'da Düşünce ve İnanç Özgürlüğü*, 47-87.

havası olmasaydı, bu mezhepler oluşamaz, tek bir mezhep hakim olurdu.[135] Aynı dönemlerde Batı'da ise, Kilise'nin ön görmediği her düşünceye zincir vurulurdu. Papa'nın fermanını dinlemeyen her düşünce adamı susturulur, engizisyon mahkemelerinde idama mahkum edilirdi. Bu şekilde Kilise, krallardan daha fazla mal, servet ve orduya sahip olmuştu. İnsanları bu yolla sömüren Kilise, dünya ve hatta ahiret nimetlerine el koymuş, insanları fikir hürriyetinden de mahrum bırakmıştı. Papazlar aforoz ve endüljans kararları ile insanların şuuruna ve düşünce özgürlüğüne hükmetmişlerdir. Engizisyon mahkemeleri fikir adamlarına ölüm kusturuyorlardı. Rönesans ile nüfuzunun kaybolacağından korkan Kilise ve papazlar bu kez de ilme, düşünceye ve ilim adamlarına karşı amansız bir mücâdeleye girişti. Böylece Avrupa'da milyonlarca insanın inandığı bir din, Kilise ve yöneticileri tarafından müspet ilme ve hür düşünceye karşı istismar edilerek kullanıldı.[136]

İslâm dünyasında, Ortaçağ Avrupasında olduğu gibi din ve ilim arasında herhangi bir çatışma çıkmamıştır. Galileo (v. 1642)'nın, dünyanın döndüğünü iddia ettiği için ölümle cezalandırılmıştır. Oysa Galileo'dan yaklaşık üç asır önce yaşamış olan Fahruddin er-Razî (v. 1210) aynı şeyleri söylediği halde hiç bir müslümandan tepki görmemiştir.[137] Bu örnek, İslâm'ın hür düşünceye ve ilme verdiği değeri açıkça ortaya koymaktadır.

İslâm'da kişinin düşündüğünü açıklaması, hürriyetten öte, bir *vecibe*dir. *İyilikleri emredip kötülüklerden sakındırmak* mü'minlere yükletilmiş bir farzdır. Âlimlerin bildiklerini toplumlarında pratize etmeleri, onlara bilgi, tecrübe ve deneyimlerini aktarmaları farz kabul edilmiştir.[138] Nitekim Yüce Allah kendilerine kitap verilenlerden, bildiklerini ve kendilerine indirilen hükümleri insanlara açıklayacaklarına ve gizlemeyeceklerine dair söz almıştır.[139] Gerçeği gizleyip söylemeyenler veya bir kısmını gizleyerek söyleyenler Kur'ân'da şiddetli bir şekilde tehdit edilmişlerdir.[140] Yüce Allah, Hz. Muhammed'e de ilâhî vahyi tebliğ etmediği takdirde görevini yerine getirmemiş olacağını bildirmiştir.[141]

---

135 Yavuz, *İslâm'da Düşünce ve İnanç Özgürlüğü*, 40.

136 Bkz. Osman, *İslâm'da Fikir Hürriyeti*, 16; en-Nedvî, es-Seyyid Ebu'l-Hasan Ali el-Huseynî, *Mâzâ Hasire'l-'Âlemu bi İnhitati'l-Mislimin*, Dârul-Kütübi'l-Arabi, Beyrut, 1984, sekizinci baskı, 175-176; Öner, *İnsan Hürriyeti*, 95.

137 el-'Umerî, *el-İslâm ve'l-Va'yu'l-Hadarî*, 152.

138 Bkz. el-Kurtubî, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân*, IV, 48-49.

139 Al-i İmran (3), 187.

140 Bakara (2), 159, 174.

141 Mâide (5), 67.

Kur'ân'da yaptıkları kötülüklerden dolayı sünnetullah gereği yok olan toplumlardan söz edilirken, söz konusu toplumların yaptıkları kötülüklere karşı susan ve ses çıkarmayan bilgin ve aydınlar şiddetli bir şekilde eleştirilmişlerdir.[142]

Âyetlerden açıkça anlaşılıyor ki, bir toplumda meydana gelen zulüm, haksızlık vb. kötülüklerin önüne geçmek için aklı başında bilgili ve erdemli insanların öğüt ve nasihatleriyle çaba göstermeleri gerekmektedir. Nitekim Hz. Peygamber de henüz peygamber olmadan önce, toplumda meydana gelen haksızlıkları önlemek için *erdemliler antlaşması* anlamına gelen ve daha sonraları öyle bir cemiyetin kurulması halinde yine girmeye hazır olduğunu söylediği Hilfu'l-Fudûl cemiyetine üye olmuştur.[143] Hz. Peygamber birçok hadisinde de sözlü ifâdenin önemine ve gereğine işaret etmiştir:

"Hayır yolunu gösteren, onunla amel edenin sevabı kadar sevap alır."[144]

"Biliniz ki, cihadın en faziletlisi zalim devlet başkanına hakkı haykırmaktır."[145]

"Allah'a yemin ederim ki, ya doğruluğu emr ve kötülükten sakındırırsınız ya da Allah size azap gönderir de sonra O'na yalvarırısınız fakat duanız kabul edilmez."[146]

Yukarıda sunduğumuz âyet ve hadislerden, fikir açıklamanın bir hürriyet olmaktan çok, dinî bir sorumluluk olduğu anlaşılmaktadır.

---

142 Mâide (5), 63; Hûd (11), 116.

143 Bkz. İbn Hişam, *es-Siretu'n-Nebeviyye*, I, 266; ez-Zührî, Muhammed b. Sa'd Ebu Abdillah, *et-Tabakatu'l-Kübra*, Dâr Sadr, Beyrut, trs., I, 128-129; İbn Hıbban, *Sahih*, X, 217.

144 İbn Hanbel, *Müsned*, V, 357, h. no:23077; et-Tirmizî, İsa Muhammed b. İsa, *Sünen*, thk Ahmed Muhammed Şakir, Daru İhayi't-Türasi'l-Arabî, Beyrut, trs., V, 41, h. no: 2670; el-Aclûnî, İsmail b. Muhammed, *Keşfu'l-Hafa*, Müessetu'r-Risale, Beyrut, 1405, dördüncü baskı, I, 480, h. no: 1282.

145 İbn Hanbel, *Müsned*, III, 19, h. no: 11159; İbn Mace, Muhammed b. Yezid, *Sünene*, thk. Muhammed Fuad Abdulbaki, Daru'l-Fikr, Beyrut, trs., II, 1329, h. no: 4011; Ebu Davud, Süleyman b. el-Eş'as es-Sicistânî, *Sünen*, thk. Muhammed Muhyuddin, Daru'l-Fikr, trs., IV, 124, h. no: 4344; et-Tirmizî, *Sünen*, IV, 471, h. no: 2174.

146 et-Tirmizî, *Sünen*, IV, 468, h. no: 2169.

***İslâm Tarihinde Düşünce, İnanç ve İfâde Hürriyeti ile İlgili Bazı Örnekler*:**

Gerek Hz. Peygamber'in, gerekse de dört halife ve diğer müslüman idârecilerin uygulamalarında, düşüncenin açıklanmasına bir sınır getirilmediği, tam bir ifâde özgürlüğünün tanındığı görülmektedir. Hz. Peygamber ve Râşid halifeler, eleştirilmekten rahatsız olmadıkları gibi, varsa yanlış uygulamaları, bunların açık yüreklilikle dile getirilmesini istemişler ve bu konuda müsamaha göstermişlerdir. Toplantılarda insanların, devlet reislerinden hesap sorabilmeleri, bu konuda insanlara tanınan fikir açıklama hürriyetinin çerçevesini anlamamızı kolaylaştırmaktadır.[147]

Hz. Peygamber ganimetlerin taksimi esnasında Kureyş'in ileri gelenlerine kalplerini İslâm'a ısındırmak maksadıyla çok mal vermesini şiddetle eleştirenlere karşı, onlara herhangi bir ceza vermemiş, bu gibi tenkitleri hoşgörü ile karşılamış ve affetmiştir. Nitekim Kur'ân'da Hz. Peygamber'e hitaben şöyle buyurulmuştur: *"Onları affet, kusurlarından geç! Allah güzel muâmele edenleri sever."*[148] Mü'minlere hitaben de *"affedin, hataları görmezden gelin!"*[149] buyuruluyor. Hz. Ebubekir, yanlış bir davranışta bulunduğu takdirde halkı tarafından doğrultulmasını ilk konuşmasında istemişti. Hz. Ömer kendisine karşı sert eleştiri yapan halkına herhangi bir ceza vermemiş, Hz. Ali de şahsına karşı söz söyleyen ve kendisini öldürmek isteyen birini affetmiş, herhangi bir ceza vermemişti.[150]

Hz. Ömer'in halifelik döneminde fikir ve ifâde özgürlüğü öylesine geniş ve yaygındı ki, alelâde bir vatandaş ister yolda, isterse de bir toplantıda, Halife'ye sorular sorabilir, söylediği sözler veya yaptığı icraatı eleştirebilir ve her konuda kendisinden hesap sorabilirdi. Hz. Ömer ifâde özgürlüğünün bu ruhu ve geleneğini canlı tutmak ve yerleştirmek amacıyla şikâyetçilerin sözlerini son derece ciddiyet ve dikkatle dinlerdi ve sözlerini bitirmelerine izin verirdi. Hz. Ömer, her biri güzide bir sahabe ve örnek insan olan Amr İbnü'l-As, Muğire b. Şu'be, Ebu Musa el-Eş'arî ve Sa'd b. Ebi Vakkas gibi valiler hakkındaki şikâyetleri dinler ve gereken kararları verirdi. Kendi giydiği elbisenin kaynağına ilişkin halk arasında yapılan eleştirilere cevap vermekten kaçınmadı. Evlilik mehrinin sınırlandırılması ile ilgili kararını, ken-

---

147 Yavuz, *İslâm'da Düşünce ve İnanç Özgürlüğü*, 50-51. Krş. İbn Kesir, *Tefsiru'l-Kur'âni'l-Azim*, I, 736.

148 Mâide (5), 13.

149 Bakara (2), 109.

150 İbn Hişam, *es-Sîretu'n-Nebeviyye*, IV, 311; Neccâr, Abdlvahhab, *el-Hulefau'r-Râşidîn*, Beyrut, trs., 109.

disine bir kadının itirazı ve söz konusu kararın yanlış olduğu konusundaki beyânı üzerine fikrinden vazgeçmiş ve o kadına teşekkür etmiştir. Bir toplantıda, birinin Hz. Ömer'e, "eğer sen yanlış yolda yürürsen kılıçla seni yola getiririz" demesi üzerine Hz. Ömer, bu tavrı yadırgamamış, aksine yanlış yaptığında toplumda kendisini doğru yola getirecek kişilerin bulunmasından dolayı Allah'a şükretmiştir. Kısaca Hz. Ömer, kendisine itiraz eden, hesap soran, şikâyet eden ve eleştiriler yöneltenlerin ağızlarını kapatmaya kalkışmamış, hatta, bazen çok sert ve küstahlığa varan bir tavırla eleştiride bulunan veya hesap soranların tutumu hakkında en ufak serzenişte bulunmamıştır.[151]

İşte böyle bir serbestiyet içerisinde, baskı ve zorbalıktan uzak bir atmosferde yetişen aydın ve geniş ufuklu insanlar, dünyanın çehresini değiştiren evrensel uygarlıklar inşa etmişlerdir. Oysa baskı ve despotluğun egemen olduğu toplumlarda inşa ruhu ölmekte, böyle lider insanların yetişmesi imkânsız hâle gelmektedir.

Biri Hz. Ömer'e: "Allah'tan kork ya Ömer!" diye seslenir. Orada bulunanlardan biri: "Nasıl olur da mü'minlerin emirine Allah'tan kork dersin?" diyerek onu azarlar. Bunun üzerine Hz. Ömer: "Onu bırak, söylesin. Şâyet biz bu sözü kabul etmezsek bizden hayır gelmez, eğer bunu siz söylemezseniz sizden hayır gelmez" diye buyurdu.[152]

Tarih, İslâm toplumunda uygulanan fikir, düşünce ve düşündüğünü serbestçe ifâde etme hürriyetlerine ilişkin örneklerle doludur. Tarihte fethedilen hiç bir bölge insanına Resûlullah kadar iyi davranan ve oradaki insanların hürriyetlerini teminat altına alan başka bir komutan bulmak mümkün değildir. Müslümanların Necran ve yöresini fethetmelerinden sonra, Resûlullah yöre halkına nasıl davranılacağına dair şöyle bir ferman deklare etmiştir:

"Necran ve civarda yaşayanların canları, malları, inançları Allah'ın ve Resûlü'nün teminatı altındadır... Burada bulunanlar, bulunmayanlar ve diğerlerine, onların örf, âdet ve ibâdetlerine karışılmayacak; hakları ve imtiyazları ellerinden alınmayacak; ne bir piskopos piskoposluğundan ne bir rahip manastırından, ne de bir papaz papazlığından uzaklaştırılacaktır. Herkes, büyük, küçük, bundan sonra da işine aynen devam edecek; hiçbir haç tahrip edilmeyecek; onlara zulmedilmeyecek, onlar da zulmetmeyecekler; cahiliye dev-

---

151 Bkz. İbnu'l-Esîr, Ebu'l-Hasan İzzuddin Ali b. Muhammed el-Cezerî, *Usdu'l-Ğabe, fî Ma'rifeti's-Sahâbe*, Beyrut, 1997, III, 318-343; Selahaddin, *Özgürlük Arayışı*, 268.

152 es-Suyûtî, Celâluddin Abdurrahman b. Ebi Bekir, *Ta'rîhu'l-Hulefâ*, Mısır, 1952, 109.

rinde olduğu gibi kimse kan davası gütmeyecek; onlardan öşür alınmayacak ve birlikleri teçhiz etmek için pay istenmeyecektir."[153]

Hz. Peygamber, fethedilen ülkelerde yaşayan farklı din mensuplarına eziyet edilmemesini, onlara karşı gâyet iyi davranılmasını emreden talimatnâmeler yayınladığı gibi, ondan sonra yönetimin başına gelen Hz. Ebubekir de ordu komutanlarına verdiği talimatlarda hiç bir topluluğu, dinlerini bırakıp İslâm'ı kabul etmeye zorlamamalarını, kendilerini ibâdete veren rahiplere karışmamalarını, onlara eziyette bulunmamalarını emir ve tavsiye ediyordu.[154]

Nüfuslarının aşırı artmasından ve devleti tehlikeye sokacak fitne ve fesat çıkarmaya başlamalarından ötürü, Osmanlı Padişahlarından Yavuz Sultan Selim; Rum, Bulgar ve Ermenileri İslâm'ı kabul etmek ile ülkeyi terk etmek arasında tercih yapmak zorunda bırakmaya karar vermesi üzerine, Şeyhu'l-İslâm Zenbilli Ali Efendi bu duruma şiddetle karşı çıkmış ve "Yahudi ve Hıristiyan'lardan sadece cizye/vergi alabilirsiniz, onları zorla yurtlarından çıkaramazsınız" demiştir. Bunun üzerine Padişah İslâm'ın emrine boyun eğmiş ve düşüncesinden vazgeçmiştir.[155]

İşte İslâm'ın bu engin hoşgörüsünden dolayı, Hıristiyan ve Yahudiler uzun asırlar boyunca İslâm yönetimi altında yaşamışlar, kendi dindaşlarının yönetiminde bulamadıkları güven ve adâleti İslâmî idârede bulmuşlardır. İslâm'ın diğer din ve düşüncelere sahip insanlara tanıdığı tolerans neticesinde aralarında filozoflar, doktorlar ve mühendislerin de bulunduğu birçok kimse inançlarının farklılığına bakılmaksızın devlet işlerinde en yüksek mevkilere kadar yükselebilmiştir.[156]

İslâm'ın farklı inançlara tanıdığı toleransın bir göstergesi olarak, müslüman memleketlerde camilerle kiliselerin yan yana inşa edildiklerini görmekteyiz. Bu kiliselerde görev yapan din adamları, inançları doğrultusunda dindaşlarını eğitmekte tam yetki sahibi idiler; devlet onlara herhangi

---

153 Kutub, Muhammed, *Siret Ansiklopedisi*, İnkilâb Yay., 1996, ikinci baskı, I, 212. Krş. İbn Sa'd, Muhammed, *Tabakâtu'l-Kubra*, Beyrut, trs., II, 357.

154 et-Taberî, Muhammed b. Ceriri, *Tarihu'l-Ümem ve'l-Mülûk*, Beyrut, 1407, IV, 49; İbn Sa'd, *Tabakât*, III, 169; İbn Kuteybe, Ebu Muhammed Abdullah b. Müslim ed-Dineverî, *el-İmâme ve's-Siyâse*,Byy., trs., I, 24.

155 Bkz. Mecdi Mehmed Efendi, *Hadâiku'ş-Şakâik*, Yay. A.Kadir Özcan, İstanbul, 1989, I, 306-307; Heyet, *İlmiyye Salnâmesi*, Matbaa-i Âmire, İstanbul, 1334, 310-311.

156 Abduh, *Risâletu't-Tevhid*, 250; es-Sibaî, *Min Revai'i Hadaratine*, 87-88; Yavuz, *İslâm'da Düşünce ve İnanç Özgürlüğü*, 117.

bir müdahalede bulunmazdı. Yine müslüman toplumlarda değişik din ve inançlara sahip olan bilginler bir araya gelir samimi bir atmosfer içinde sohbetler eder ve bilgi teatisinde bulunurlardı. Hatta aynı evde yaşayan kardeşler arasındaki farklı inanç ve düşünceler bile hoşgörüyle karşılanır, sorun teşkil etmezdi.[157]

Bütün bu örnekler gösteriyor ki, Kur'ân'ın insanlara tanıdığı düşünce ve inanç hürriyeti sadece teoride kalmamış, aynı zamanda inananlar tarafından pratik hayatta uygulanmıştır. Kur'ân, hürriyete giden bütün yolları açmış, diktatörlüğü, zulmü, baskıyı şiddetle yasaklamıştır. İslâm anlayışına göre, zulüm ve baskıyı ortadan kaldırmanın yolu, başkalarının hürriyetine saygı göstermekten geçer. Bu nedenle İslâm, insan hak ve hürriyetlerini bütün şartlar altında savunmuş ve herkese adâletle davranılmasını istemiştir.[158] Kur'ân, insanın onurlu ve özgür bir varlık olduğunu beyân etmiş[159] ve yeryüzünde hürriyetleri ellerinden alınan ezilenleri, hürriyetlerine kavuşturmak için mücâdele etmeye teşvik etmiştir.[160]

Oysa ilâhî içeriği boşaltılmış beşerî sistemlerde yöneticiler, düşüncelerini halka zorla kabul ettirebilmek için milyonlarca insanı katletmişler ve dünya çapında dikta rejimler kurmuşlardır. Sokrat ve Galileo gibi ünlü düşünürler, işte böyle düşüncelere pranga vuran dikta rejimler tarafından öldürülmüşlerdir.[161] Fakat İslâm, kimseye baskı yapmadan, vicdanları incitmeden ve kimseye zor kullanmadan yayılmıştır. İslâm'ın yayılışının ilk yıllarında yapılan savaşlarda fethedilen yerlerin milyonlarca kilometre kareyi bulmasına karşın ölenlerin sayısının yüzlerle ifâde edilmesi, İslâm'da düşünceleri ifâde etme önünde herhangi bir engelin bulunmadığının ve vicdanlara baskı yapılmadığının açık bir göstergesidir.[162]

Ancak bütün bu anlatılanlardan, İslâm tarihi boyunca hiçbir alanda ve hiçbir şekilde hürriyet ihlallerinin olmadığı anlamı çıkarılmamalıdır. İslâm tarihinin bazı kesitlerinde kimi müslüman idarecilerin hürriyetten kaçtıkları bir gerçektir. Ne var ki bu, İslâm'ın öngördüğü bir uygulama biçimi değil, şahısların ve yöneticilerin zaaflarından, İslâm'ı sağlıklı bir şekilde algılayamamalarından kaynaklanan Kur'ân'ın ruhuna ters bir durumdur.

---

157 Daha fazla bilgi için bkz. es-Sibaî, Mustafa, *Min Revai'i Hadaratine*, 85-94.

158 Nisa (4), 58.

159 Munafikun (63), 8.

160 Nisâ (4), 75.

161 Osman, *İslâm'da Fikir Hürriyeti*, 15.

162 Hamidullah, Muhammed, *Hz. Peygamber'in Savaşları*, çev. Salih Tuğ, İstanbul, 1981, 21.

İslâm'ın başarısı daha çok inanç ve fikir planındaki üstünlüğüne dayanır. İslâm'ın sahip olduğu bu üstünlük, ne yıkılan devletlerin, ne kırılan putların, ne de savaşlardaki zaferin eseridir. Bu üstünlük ne Arap yarımadasının hükümranlığı, ne de Roma ve İran İmparatorluklarına galip gelmenin, ne Bedir'in, ne Mekke Fethi'nin bir zaferidir. Aksine bütün bunlar, İslâm'ın insanlar arasında gerçekleştirdiği hürriyet, adâlet, özgürlük, kardeşlik ve eşitliğin; insanca, hakça yaşamanın; bütün insanlara tanınan düşünce ve inanç özgürlüğünün kaçınılmaz sonucudur.[163]

Kısacası, başta Hz. Peygamber (s.a.s.) olmak üzere, onun halifeleri ve daha sonra gelen âdil yöneticiler, Kur'ân'ın insana tanıdığı hürriyet konusundaki talimatları doğrultusunda hareket etmişler, müslüman olsun veya olmasın idâreleri altındaki bütün halklara tam bir fikir ve düşüncelerini açıklama özgürlüğü vermişlerdir. Özellikle fetihler yoluyla İslâm toplumunun egemenliği altına girenler, müslüman yöneticilerin baskı ve zorlama yöntemine başvurmamaları ve onları fikrî konularda özgür bırakmaları sonucu, daha önce dinleri ve kadîm felsefî geleneklerinde var olan tartışmaları İslâm dünyasına taşıyabilmeleri de İslâm'ın farklı din mensuplarına gösterdiği toleransın bir göstergesidir.[164] Müslüman idâreciler başka dinlere mensup insanları dinleri değiştirmeleri konusunda herhangi bir baskı yapmadıkları gibi, onların kendi çocuklarını inançları doğrultusunda eğitmelerine de karışmamışlardır. Eğer müslümanlar bu yola başvurmuş olsalardı, İslâm'ın hakim olduğu topraklarda bugün gayr-i müslimlerin varlığından söz edilemezdi. İslâm fıtrat dinidir; yani insan doğal olarak, kâinatın yaratıcısı Yüce Allah'ı ve gönderdiği dini kabul etmeye hazır bir yaratılışa sahiptir. Hadiste belirtildiği gibi,[165] insan daha sonra çevresinin etkisinde kalarak değişik görüş ve inançlara sahip olabilmektedir. Eğer müslüman olmayan vatandaşların çocukları ellerinden alınıp zorunlu bir eğitime tabi tutulsaydı, doğal olarak hepsi fıtrat dini olan İslâm'ı benimserdi denilebilir. Fakat müslüman idâreciler, bu imkâna sahip olmakla birlikte bunu yapmadılar. İslâm'ın insanlara sağladığı düşünce ve düşünceyi ifâde etme özgürlüğünün gereği olarak buna izin vermemişlerdir. Müslüman idâreciler bundan kaçındıkları gibi, onların inanç ve

---

163 Osman, *İslâm'da Fikir Hürriyeti*, 22; Yavuz, *İslâm'da Düşünce ve İnanç Özgürlüğü*, 51.

164 Bkz. en-Neşşar, Ali Samî, *Neş'etu'l-Fikri'l-Felsefî fi'-İslâm*, Daru'l-Maarif, Beyrut, 1977, I, 108; Macit, Nadim, *Ehl-i Sünnet Ekolünün Doğuşu*, İhtar Yay., Erzurum, 1995, 29. Ayrıca kadim felsefî tartışma örnekleri için bkz. Ebu Hayyân et-Tevhidî, *Kitabu'l-İmtâ ve'l-Muânese*, Beyrut, trs.; *el-Mukâbesât*, thk. Ali Şelak, Beyrut, 1986.

165 "Her doğan çocuk fıtrat üzere doğar. Ondan sonra anne-babası onu Yahudileştirir, Mecusileştirir ya da Hıristiyanlaştırır." el-Buhârî, *el-Câmi''u's-Sahih*, I, 456, h. no: 1292; Müslim, *el-Câmi''us-Sahih*, IV, 2047, h. no: 2658.

düşünce hürriyetlerine, ibâdet şekillerine, dinlerini öğrenmelerine ve onun emirleri doğrultusunda yaşamalarına da müdâhale etmemişlerdir.

SONUÇ

Kuşkusuz insanın kölelikten kurtarılıp özgürleştirilmesi, öncelikle düşünsel, daha sonra da pratik alandaki hürriyetle mümkün olabilir. Bu nedenle İslam'da düşünce ve düşündüğü gibi yaşama hakkı önünde herhangi bir engel kabul edilmemiştir. Kur'an-ı Kerim, İslâm'ın zorla, dayatmayla veya baskıyla değil, özgürce, düşünülerek ve istenerek benimsenip kabul edilmesini arzu etmiştir. İslâm'da düşünce, inanç, fikir ve inandığı şekilde yaşama hürriyeti konularında zorlamalara ve baskılara yer yoktur.

İnsanın sahip olduğu yetilerin sağlıklı çalışabilmesi, ancak hürriyet atmosferinin bulunduğu ve insana değer verildiği bir ortamda mümkün olabileceği için, İslâm, hürriyetleri alabildiğince genişletmiş ve dinî hoşgörünün tesisine büyük önem vermiştir. İnsana insan olması açısından değer veren İslâm Dini; onu rencide edecek, şahsiyetini küçük düşürecek her türlü yaklaşımı ve uygulamayı yasaklamıştır. Kur'ân, bütün insanların kardeşçe, birbirlerine zulmetmeden genel bir barış atmosferinde yaşamalarını öngörür.

Kur'ân, insanları imâna dâvet ederken temel inançlarda bile tartışma açmakta, insanları düşünmeye çağırmakta, bu amaçla deliller sunmaktadır. Tevhid ve diğer temel esaslar hakkındaki hakikatler ortaya konulduktan sonra, insan düşünmeye ve gerçeği bulmaya davet edilmektedir.

Kur'ân, İslâm dinini kabul edenler için özgür bir inanç, fikir, düşünce ve ifâde hürriyeti sunarken, müslüman olmayanlara da tam bir fikir, düşünce ve inandıkları gibi yaşama serbestisi vermiştir.

Yine Kur'ân, başkasının inancına saygı gösterme zorunluluğunu getirdiği gibi, kişiye inancını müdafaa etme yükümlülüğü de getirmiştir. O, inanç hürriyetini bir insan hakkı olarak tanıdığı gibi, inandığını açıkça ifâde etme, başkalarına aktarma hakkını da tanımıştır. Hatta kimi zaman kamu yararına olan hususlarda fikir beyân etmeyi gerekli kılmıştır.

Kısacası, Kur'ân ve onun tebliğcisi Hz. Muhammed (s.a.s.), düşünceyi ifâde alanındaki hürriyete, başkasının hakkına tecavüz edilmediği sürece herhangi bir kısıtlama getirmemiştir. Her şeyden önce insanın sahip olduğu hürriyet, başkasının hürriyet sınırının başladığı yerde bitmektedir.